

ONZICHTBAAR?

Het personeel van de Nederlandse adel
1890-1940

Bjorn Storm

Onzichtbaar?

Het personeel van de Nederlandse adel

1890-1940

Naam: Bjorn Storm
Studentnummer: 6195008
Scriptiebegeleider: Renée Vulto
Studiejaar: 2022-2023
Inleverdatum: 3 augustus 2023
Opleiding: Cultuurgeschiedenis van modern Europa (MA)
Opdracht: Masterscriptie
Universiteit: Universiteit Utrecht
Woordenaantal: 19.996

Samenvatting

In dit onderzoek staat de vraag centraal hoe het personeel van adellijke families samenleefde met hun adellijke werkgevers in de periode 1890-1940 in Nederland. Om deze vraag te beantwoorden is archiefmateriaal uit de adellijke huisarchieven geanalyseerd en zijn een aantal oral history-bronnen bestudeerd. Hierbij is er onder andere gebruikgemaakt van de *reading against the grain*-methode.

Uit de analyse volgen een aantal conclusies over de omgang tussen het personeel en de adellijke familie. Allereerst moet er een onderscheid gemaakt worden in het personeel. Zo was er een vaste kern, functies die uitgeoefend werden door mensen die langer in dienst bleven, en een flexibele schil, functies waarin het personeel elkaar juist snel opvolgde. De vaste kern had meer persoonlijk contact met adellijke familie. Ten tweede blijkt, door met het kunsthistorische kader van Mark Girouard naar de huizen te kijken, dat de vaak als rigide gescheiden geziene werelden van *upstairs* en *downstairs* in de praktijk op een complexe manier juist verweven waren. Zo kregen ook de personeelsruimtes elektriciteit en sanitair bij modernisering van het huis en kwamen familieleden ook in personeelsvertrekken. Ten derde kan geconcludeerd worden dat het contact tussen het personeel en de adellijke familie vaak paradoxaal in elkaar zat. Met behulp van een dramaturgisch perspectief en de terminologie van Erving Goffman blijkt hoe de omgang in het bijzijn van anderen vooral bestond uit vaststaande sociale scripts waaraan de familie, maar ook soms het personeel, status kon ontleen. Bovendien blijkt dat er enerzijds sprake was van wederzijdse afhankelijkheid en diepgaande betrokkenheid van het personeel bij het persoonlijke leven van de familie. Anderzijds was er altijd het sociale klassenverschil en de machtsrelatie. Dit resulteerde in een balanceeract waarbij het personeel soms heel dichtbij het privéleven van de familie stond en op andere momenten weer afstand moest nemen.

De resultaten van dit onderzoek hebben een bijdrage geleverd aan de bestaande historiografie. Zo heeft het onderzoek een *history from below*-perspectief aan de adelsgeschiedenis toegevoegd door specifiek naar het personeel te kijken. Daarnaast heeft het onderzoek getoond dat het van belang is om het personeel en de adellijke families niet te veel als rigide gescheiden of als tegenstelling te zien, omdat juist de relatie tussen beide groepen veel verteld over het leven op adellijke huizen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding	6
Hoofdstuk 1: Van rentmeester tot werkmeid	10
1.1 Bestaande literatuur over huispersoneel	10
1.2 Vier adellijke huizen en drie families	12
1.3 Huispersoneel in de casushuizen	17
1.4 Werkjubilea of weglopen	19
1.5 Hoe representatief zijn de casushuizen?	21
1.6 Conclusie	22
Hoofdstuk 2: Achter de schermen	23
2.1 Ruimtelijke indeling	23
2.2 Slaapkamers	24
2.3 Werkvertrekken	29
2.4 Smalle gangen en steile trappen	32
2.5 Conclusie	37
Hoofdstuk 3: Het spel van de omgang	39
3.1 Het kasteel als theater	39
3.2 Het spel van de omgang	40
3.3 Persoonlijk contact	46
3.4 Conclusie	54
Conclusie	55
Epiloog	58
Bronnenlijst	61
Literatuurlijst	65
Afbeeldingenlijst	68
Bijlage I: Bewoningsgeschiedenis	71

Voorwoord

Voor u ligt de masterscriptie 'Onzichtbaar?; Het personeel van de Nederlandse adel, 1890-1940'. Deze scriptie is het sluitstuk van mijn masteropleiding *Cultuurgeschiedenis van modern Europa* aan de Universiteit Utrecht. Maandenlang heb ik me ingeleefd in het leven van het personeel op Nederlandse kastelen en landgoederen. Dit onderwerp ligt mij nauw aan het hart. Sinds jongs af aan ben ik gefascineerd door het leven op kastelen. Het zijn plekken die vaak omgeven zijn door een mystieke sfeer, maar tegelijkertijd een grote mate van herkenbaarheid hebben. Het zijn tenslotte plaatsen waar mensen hebben geleefd en gewoond. De fascinatie is altijd gebleven en er gaat dan ook geen vakantie voorbij zonder een kasteelbezoek. Bovendien ben ik bevoorrecht dat ik bij Rijksmuseum Muiderslot en Slot Zuylen werkzaam mag zijn.

Dat mijn masterscriptie te maken heeft met het leven op kastelen is dus niet zo'n verrassing. De interesse voor specifiek het personeel komt voort uit mijn verbazing over het feit dat er zowel bij het Muiderslot als bij slot Zuylen nauwelijks iets bekend is over het personeel. Het personeel was in veel gevallen inwonend. Met andere woorden; het personeel hoorde evengoed bij de bewoners van een huis of kasteel als de (adellijke) eigenaren. Desalniettemin lijkt hun bestaan vergeten. Dit was voor mij genoeg persoonlijke motivatie om me in dit onderwerp vast te bijten.

Gedurende het onderzoek waren er ook drempels die genomen moesten worden. Zo heb ik uren besteed aan het bladeren en lezen in dikke archiefpakken in de hoop een klein spoor tegen te komen van het personeel. Met regelmaat was dit tevergeefs en vond ik niet wat ik hoopte. Dit maakte het enthousiasme des te groter als ik iets bruikbaar vond. Een goed voorbeeld daarvan zijn de vondsten in een archiefmap met daarin allerlei documentatie over modernisering van slot Zuylen. De precieze inhoud was mij onbekend toen ik de map bij het Utrechts Archief aanvraag, maar toen er een beschrijving in bleek te zitten van het aan te leggen bellenbord en bijbehorende bellensysteem was mijn vreugde groot. Het bellenbord van slot Zuylen is heden ten dage verdwenen en deze documentatie gaf mij de mogelijkheid om te reconstrueren hoe het bellenbord het (personeels)leven in het huis heeft beïnvloed.

Dit voorwoord zou niet compleet zijn zonder diverse mensen te bedanken. Allereerst mijn scriptiebegeleider, Renée Vulto, die mij tijdens het gehele proces heeft uitgedaagd om mijn scriptie sterker te maken. Daarnaast dank aan de conservatoren van de vier casushuizen in dit onderzoek: Marieke Knuijt van Geldersch Landschap en Kasteelen die meegedacht heeft over de casus van huis Verwolde, Nicolaas Conijn van kasteel Middachten die mij uitgebreid heeft rondgeleid door het kasteel en extra informatie ter beschikking heeft gesteld, Lodewijk Gerritsen van kasteel Amerongen voor het delen van een interne publicatie en Willem ter Slaa van Slot Zuylen die de audio-opnames van voormalige bewoners van het slot of nazaten daarvan die herinneringen ophaalden ter beschikking heeft gesteld en mij het vertrouwen gaf om vrij te mogen zoeken door de historische fotocollectie in Adlib. Ook Yme Kuiper, emeritus hoogleraar 'historische buitenplaatsen en landgoederen', die zijn expertise wilde gebruiken om met mij mee te denken en Lambert Klaus, gidsencoördinator bij Amerongen, die zijn verzamelde informatie omtrent het personeel op Amerongen wilde delen, wil ik hartelijk danken. Tot slot dank aan diverse naasten die als proeflezer wilden optreden.

Bjorn Storm

Zeewolde, augustus 2023

Inleiding

Verwolde, 1936 - Theresia Writze is aan het werk op huis Verwolde. In dienst als werkmeid bij de familie Van der Borch is ze met name aan het strijken en poetsen. Theresia komt uit Oostenrijk en spreekt beperkt Nederlands waardoor ze de familie amper verstaat. Op haar kousen begeeft ze zich naar de beletage. Bij het binnentreden van de kamer volgt vrijwel direct een afkeurende blik in haar richting. Theresia bemerkt dat ze iets niet goed doet, maar kan niet meteen plaatsen waar het in zit. Achteraf wordt Theresia in het aantekeningboekje van Willem Henrik Emile van der Borch en zijn vrouw Line Voûte gekarakteriseerd als 'vriendelijk, ijverig, flink, dom'.¹ Zonder dat ze het waarschijnlijk ooit heeft geweten, wordt het verhaal dat ze heeft bediend op haar kousen genoteerd. Het staat in een opsomming van de 'moeilijkheden' die ze volgens de familie geeft, samen met bijvoorbeeld 'opgestroopte mouwen' en 'naar bed als er gasten waren'.²

De conflictjes die zich voordeden tussen Theresia Writze en de familie Van der Borch komen niet alleen voort uit een taalbarrière, maar ook uit een 'klassenbarrière'. De adellijke families en hun huispersoneel waren tenslotte twee groepen die wat betreft achtergrond en dagelijks leven ver van elkaar vandaan stonden. Daardoor konden Theresia Writze en de familie Van der Borch elkaar naast letterlijk ook figuurlijk niet altijd verstaan. Desalniettemin woonden ze bij elkaar in huis en waren ze van elkaar afhankelijk.

De anekdote over Theresia Writze roept veel vragen op. Wie was Theresia? Hoe was zij als Oostenrijkse in Nederland als dienstmeid terechtgekomen? En wat vond zij van de familie waarvoor ze werkte? Deze vragen zijn lastig te beantwoorden, maar wel relevant om het adellijke leven op kastelen en buitenplaatsen te begrijpen. Zonder kennis van het personeel hebben we tenslotte geen volledig beeld van het leven en de gewoontes in adellijke huizen. Vandaar dat in dit onderzoek de volgende hoofdvraag centraal staat: Hoe leefde het personeel van adellijke families samen met hun adellijke werkgevers in de periode 1890-1940 in Nederland?

Er is in Nederland nog weinig aandacht geweest voor het personeel werkzaam voor de adel. In dit onderzoek ligt de focus specifiek op vier casussen die zich in midden- en oost-Nederland bevinden: huis Verwolde (Gelderland), kasteel Middachten (Gelderland), kasteel Amerongen (Utrecht) en slot Zuylen (Utrecht). Ondanks dat de geografische afstand tussen de verschillende casussen relatief klein is, werden de huizen bewoond door adellijke families die in diverse opzichten van elkaar verschilden. Zo hielden sommige families zich vooral bezig met de politiek, terwijl andere families zich focusten op de (pacht)opbrengsten die ze haalden uit de land- en bosbouw op hun gronden. Ook waren sommige families meer regionaal en andere juist internationaler georiënteerd. Daardoor geven de casussen een redelijk goed beeld van het adellijke leven in Nederland.

De tijdspanne van dit onderzoek, 1890-1940, staat ook wel bekend als de *belle époque*. In deze periode vonden veel technologische ontwikkelingen plaats die het dagelijks leven van zowel adel als het personeel ingrijpend veranderden. Zo kregen veel adellijke huizen in deze tijd telefoon, elektriciteit en verving de auto de koets. Bovendien was dit een tijd waarin de adel nog een laatste bloei doormaakte, maar tegelijkertijd haar macht langzaam zag slinken.³ Het jaartal 1890 is het

¹ Het woord 'flink' werd destijds vaker in positieve zin gebruikt en moet dus waarschijnlijk niet gelezen worden in de betekenis van 'gezet'.

² Anekdote is opgetekend op basis van aantekeningen in: Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 722, 'Aantekeningen van Willem H.E. van der Borch en Line Voûte over het personeel van het huis Verwolde, 1928-1940'.

³ Janneke Budding, *Mijnheer de baron is op reis; Buitenlandse reizen van de adel, 1814-1914* (Zutphen 2021) 15. Mark Girouard noemt deze laatste bloei treffend *The Indian Summer*, bron: Mark Girouard, *Life in the English Country Houses; A Social and Architectural History* (Yale 1978) 299.

gebruikelijke startpunt van de belle époque en daarmee een logisch beginpunt voor dit onderzoek.⁴ Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1940 veranderde er dermate veel in het dagelijks leven in de adellijke huizen dat 1940 een logisch eindpunt voor het onderzoek is. Bovendien is er vanaf de jaren veertig een cesuur waarneembaar; door stijgende loonkosten nam de hoeveelheid personeelsleden af en het personeel werd door emancipatieontwikkelingen steeds mondiger.⁵

In de hoofdvraag zijn twee groepen genoemd die nader gedefinieerd moeten worden: de adellijke families en het personeel. Dit onderzoek richt zich op adellijke families met meerdere personeelsleden, omdat er dan meer sprake is van een groepsdynamiek tussen personeel en de adellijke familie. In het geval van huizen met één werknemer is de verhouding tussen personeel en familie in te grote mate afhankelijk van de karakters van de personen, waardoor de analyse relatief weinig zegt over andere casussen. Bovendien was het voor de meeste adellijke families gebruikelijk meerdere personeelsleden te hebben. Om het onderzoek leesbaar te houden, wordt er naar de adellijke familie in het vervolg verwezen met enkel 'de familie'.

Binnen de categorie 'personeel' richt dit onderzoek zich op de personeelsleden die direct betrokken waren bij het dagelijks leven van de familie, bijvoorbeeld keukenpersoneel, koetsiers, huisknechten en tuinbazen. Pachtboeren en metselaars hadden minder persoonlijk contact met de familie en zijn daarom minder relevant in dit onderzoek. Het personeel dat op het landgoed woonde of inwonend was, is interessant voor dit onderzoek wegens hun directe relatie met de adellijke familie. Wat betreft terminologie zal in dit onderzoek de term 'huispersoneel' gebruikt worden. Deze term is het meest neutraal en dekt de lading het best van de onderzochte groep.

Onderzoek naar huispersoneel is vooralsnog schaars en de verschenen literatuur gaat grotendeels over personeel bij de burgerij in plaats van bij de adel. Waarschijnlijk is dit te verklaren doordat personeel bij de burgerij een grotere groep was en er daardoor meer bronmateriaal is. Bovendien gaan deze onderzoeken met name in op de formele aspecten van het personeelsbestaan, bijvoorbeeld salaris en werkzaamheden, omdat daar het meeste bronmateriaal van bewaard is gebleven. Er is minder aandacht geweest voor de relatie met de familie en de dagelijkse omgang tussen het personeel en de familie. Dit onderzoek is een aanzet om deze lacune op te vullen.

Er is wel veel geschreven over het adellijke leven en daarbij wordt vaak kort het personeel benoemd. Het is opvallend dat de adellijke families en hun personeel in veel wetenschappelijke literatuur als gescheiden werelden worden beschreven. Dit blijkt alleen al uit de veel gebruikte Engelse woorden *upstairs* en *downstairs*; er is een wereld van het personeel en een wereld van de adellijke familie en die komen zo min mogelijk bij elkaar. Dit onderzoek toetst onder andere of deze rigide scheiding tussen upstairs en downstairs terecht is. In hoofdstuk 1 wordt verder uitgewerkt wat de huidige stand van zaken is in het wetenschappelijke onderzoek omtrent huispersoneel bij de adel.

Wetenschappelijk is dit onderzoek relevant, omdat het een belangrijk perspectief toevoegt aan de adelsgeschiedenis. Tot voor kort beperkte de adelsgeschiedenis zich tenslotte met name tot de adellijke personen zelf. Daarbij is er veel aandacht geweest voor hun (politieke) functies, familierelaties en de geschiedenis van hun huizen. Dit onderzoek voegt hier een nieuw perspectief aan toe: het perspectief van het personeel. Met andere woorden: dit onderzoek voegt een *history from below*-perspectief aan de adelsgeschiedenis toe.

History from below is ontstaan in de jaren zestig vanuit de kritiek dat er naar een te beperkt bronnencorpus werd gekeken waardoor er een eenzijdige geschiedschrijving was ontstaan.⁶ Het

⁴ Henk Dijkerman, *Eerste koetsier; Vijftig jaar in dienst van een adellijke familie op kasteel Middachten 1911-1961* (Dieren 2009) 58.

⁵ Yme Kuiper, 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming; Een beschouwing over Ursula den Tex, *Anna Baronesse Bentinck 1902-1989, Een vrouw van stand*', *Virtus; Journal of Nobility Studies* 10 (2003), 165-184, aldaar 178.

⁶ Peter Burke, *Wat is cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2009) 37 en 41.

gevolg was dat er meer onderzoek kwam naar andere groepen dan de elite. De pionier op dit gebied was E.P. Thompson die in zijn boek *The making of the working class* uit 1964 een analyse maakt van de cultuur van de arbeidersklasse in Engeland, een voorbeeld van een onderbelichte groep.⁷

Een grote uitdaging bij *history from below* is de schaarsheid van bronnen waaruit de leefwereld van onderbelichte groepen kan worden opgemaakt.⁸ De beschikbaarheid en betrouwbaarheid van bronnen bepalen in de geschiedwetenschap de grenzen waarbinnen het onderzoek kan plaatsvinden en daarmee ook welke theorieën en methodes bruikbaar zijn.⁹ De beperktheid van het bronmateriaal en de diversiteit van de aard van het bronmateriaal in dit onderzoek maken het nuttig om meerdere theorieën en methoden in te zetten.

Elk hoofdstuk wordt voorafgegaan door een korte theoretische of methodologische verhandeling die aansluit op het desbetreffende hoofdstuk. Hoofdstuk 1 opent met een historiografisch overzicht van de bestaande literatuur over het huispersoneel. Vervolgens worden de vier casushuizen geïntroduceerd met daarbij een uiteenzetting van het gebruikte bronmateriaal. Daarna volgen reconstructies van het personeelsbestand van de casushuizen om helder te krijgen hoeveel personeelsleden er op de casushuizen werkten en wat hun functies waren. Deze resultaten worden ook vergeleken met andere huizen.

Vervolgens gaat hoofdstuk 2 in op de personeelsvertrekken in de casushuizen. Hierbij staat de vraag centraal hoe het huis en de indeling een bepaalde manier van leven afdwong voor het personeel. Ook de gevolgen van de modernisering van het huis voor het personeel worden onderzocht. De analyse van dit hoofdstuk wordt gedaan op de wijze zoals kunsthistoricus Mark Girouard Engelse landhuizen heeft geanalyseerd. Zijn benadering focust op de manier waarop een huis werd gebruikt door de adellijke familie in plaats van op de architecturale kenmerken.

Hoofdstuk 3 gaat in op de vraag hoe de (persoonlijke) band tussen het huispersoneel en de adellijke familie eruit zag en in welke gedragingen deze vorm kreeg. Centraal in dit hoofdstuk staat de omgang tussen het personeel en de familie. Deze omgang wordt geanalyseerd aan de hand van een dramaturgisch perspectief en de bijbehorende terminologie van socioloog Erving Goffman. In zijn model wordt sociale interactie geanalyseerd als een theatervoorstelling waarin mensen een rol spelen. Vervolgens laat dit hoofdstuk zien hoe persoonlijk het contact tussen sommige personeelsleden en de adellijke familie kon worden.

Het bronmateriaal dat dit onderzoek gebruikt, bestaat grotendeels uit *oral history*-bronnen en archiefbronnen uit de adellijke huisarchieven van de casushuizen.¹⁰ De *oral history*-bronnen zijn zowel vanuit het personeelsperspectief als uit het adelsperspectief. De archiefbronnen zijn voornamelijk uit het perspectief van de adel. Een tekortkoming van deze huisarchieven is dat ze deels gevormd zijn onder invloed van de familie zelf waardoor deze niet representatief zijn voor het adellijke leven; het personeel is bijvoorbeeld ondervertegenwoordigd. Het handelen van de familieleden in het verleden kan een bepaald beeld van het familieverleden gecreëerd hebben in het archief.¹¹

De subjectiviteit en het gebrek aan representativiteit van het bronmateriaal is een bekend probleem in de *history from below*. Dit probleem wordt in dit onderzoek ondervangen door de bronnen op een andere manier te bevragen, met behulp van *reading against the grain*. *Reading against the grain* is in 2010 door Ann Laura Stoler gedefinieerd en wordt vooral gebruikt bij

⁷ Edward Palmer Thompson, *The making of the English working class* (Londen 1964).

⁸ Thompson, *The making of the English working class*, 55.

⁹ Klaasje Douma, *De adel in Noord-Brabant 1814-1914; Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Hilversum 2015) 78.

¹⁰ In hoofdstuk 1 wordt gedetailleerder ingegaan op het gebruikte bronmateriaal per casushuis.

¹¹ Douma, *De adel in Noord-Brabant 1814-1914* (Hilversum 2015) 68.

onderzoek in koloniale archieven.¹² Deze methode ziet archieven als een machtsinstituut. Als er enkel onderzoek wordt gedaan naar thema's die letterlijk in de archieven worden behandeld, reproduceert de onderzoeker de machtsrelaties in het archief.¹³ Reading against the grain heeft daarom als doel om ook te zoeken naar de stiltes en tegenstrijdigheden in een archief; wat blijft onuitgesproken en waarom? En wat betekenen deze 'grenzen' van de tekst?¹⁴ Deze methode is, net als bij de koloniale archieven, nuttig bij de adellijke huisarchieven. Deze zijn gevormd onder invloed van de adellijke familie zelf en bevatten vaak vooral informatie over bezittingen of ambten en zeggen minder over het gezinsleven.¹⁵ Veel stemmen zijn hierdoor ondervertegenwoordigd in de huisarchieven. Doordat er in de adelsgeschiedenis lange tijd te veel *along the grain* archiefonderzoek is gedaan, is onder andere de stem van het personeel onderbelicht.

In dit onderzoek is er daarom speciale aandacht voor wat er precies wordt gezegd in de archiefbronnen en de oral history-bronnen en met welke bewoording. Daarnaast is er aandacht voor wat er niet letterlijk in de bronnen staat om daardoor de verstopte boodschappen te vinden die niet zijn opgeschreven. Zo zijn er documenten in de adellijke huisarchieven die niets met het personeel te maken lijken te hebben, maar wel iets over de verhouding tussen het huispersoneel en de familie kunnen vertellen. Een dagboek van een adellijke bewoner waarin juist niks geschreven staat over personeel kan bijvoorbeeld ook veelzeggend zijn.

Kortom, om de geschiedenis van het huispersoneel, en daarmee een history from below-perspectief, toe te voegen aan de adelsgeschiedenis, heb ik verschillende soorten bronnen en conceptuele kaders bij elkaar gebracht. Het bronmateriaal bestaat uit archiefmateriaal uit de huisarchieven en oral history-bronnen en deze worden geanalyseerd met behulp van de reading against the grain-methode. Daarnaast neemt hoofdstuk 2 specifiek een kunsthistorische perspectief in waarin het gebruik van het huis centraal staat. Hoofdstuk 3 neemt een dramaturgisch perspectief in, gebaseerd op het werk van Goffman, om zo de interactie tussen personeel en adel te doorgronden.

Dit onderzoek dient ook een maatschappelijk belang. Tegenwoordig zijn er tenslotte diverse opengestelde museumkastelen en -huizen in Nederland die een breed publiek aantrekken.¹⁶ De bezoekers zien vooral de rijk gedecoreerde kamers van de adel en weinig van het personeel. De reden is vaak praktisch; er is minder bekend over het personeel en hun voormalige vertrekken hebben vaak andere functies gekregen.¹⁷ Het gevolg is echter wel dat de bezoeker een eenzijdig verhaal te zien krijgt.

De conclusies van dit onderzoek hebben implicaties voor de presentatie van de Nederlandse museumkastelen in het heden. In de epiloog wordt daarom gereflecteerd op deze publiekspresentaties vanuit de onderzoeksresultaten. Daarbij is er aandacht voor de marginale rol van het personeel, waarom dit problematisch is en hoe de inzichten van dit onderzoek in de praktijk geïmplementeerd kunnen worden in de museumkastelen. Daarmee geven de onderzoeksresultaten ook een blik naar de toekomst.

¹² Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain; Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2010).

¹³ David M. Gordon, "Reading the Archives as Sources", *Oxford Research Encyclopedia of African History*, 20 november 2018. Geraadpleegd op 6 mei 2023 via: <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-227>.

¹⁴ Gordon, "Reading the Archives as Sources". Geraadpleegd op 6 mei 2023.

¹⁵ Greddy Huisman, *Tussen salon en souterrain; Gouvernantes in Nederland* (Den Haag 2000) 215.

¹⁶ Rijksmuseum Muiderslot, één van de bekendere kastelen van Nederland, trok bijvoorbeeld circa 150.000 bezoekers in 2022 volgens het jaarverslag.

¹⁷ Een voorbeeld hiervan is Slot Zuylen waar de voormalige personeelsruimtes tegenwoordig worden gebruikt als depot, kantoor- of pauzeruimtes. Zo is de voormalige linnenkamer tegenwoordig een theeschenkerij.

Hoofdstuk 1 – Van rentmeester tot werkmeid

“Liep weg na 5 dagen zonder eenige aanleiding”

Tegenwoordig zijn gouvernantes haast enkel nog in romans te vinden en het woord ‘dienstbode’ klinkt bijna archaisch. Toch was het vóór de Tweede Wereldoorlog voor de welgestelden gebruikelijk om personeel te hebben. De vraag rijst hoe het personeelsbestand van een adellijke familie er precies uit zag. Om deze vraag te beantwoorden volgt allereerst een historiografie om vast te stellen wat er al bekend is over huispersoneel. Vervolgens introduceer ik de vier casushuizen en het bijbehorende bronmateriaal om aansluitend het personeelsbestand van deze huizen te bespreken. Tot slot wordt aangetoond dat de vier casestudies representatief zijn door deze met andere adellijke huizen te vergelijken.

1.1 Bestaande literatuur over huispersoneel

In de geschiedschrijving is lange tijd weinig aandacht geweest voor huispersoneel in Nederland. Pas rond 1990 komt hier langzaam verandering in en verschijnen er publicaties over deze onderbelichte groep. Deze gaan echter met name over het personeel bij de burgerij. Toch wil ik kort stilstaan bij deze literatuur om te illustreren wat werken voor de burgerij wezenlijk anders maakte dan werken voor de adel en om te kijken welke lessen er uit deze werken te trekken zijn voor dit onderzoek. Een eerste voorbeeld hiervan is het in 1985 verschenen boek *Kaatje, ben je boven?* van Barbara Henkes en Hanneke Oosterhof.¹⁸ Dit werk is gebaseerd op gesprekken die gevoerd zijn met vrouwen die vóór de Tweede Wereldoorlog in betrekking zijn geweest en behandelt met name de formele arbeidsomstandigheden van het dienstbodenbestaan.¹⁹ Het boek is voor een groot gedeelte opgebouwd uit citaten uit deze interviews, maar er is weinig ruimte voor analyse en verbanden tussen deze interviews. Het werk maakt in combinatie met mijn onderzoeksresultaten wel duidelijk dat er essentiële verschillen zijn tussen werken voor de adel en werken voor de burgerij. Zo zijn er enkel vrouwen geïnterviewd, omdat mannelijk huispersoneel bij de burgerij ongebruikelijk was, in tegenstelling tot bij de adel. Bovendien blijkt uit het boek dat dienstboden bij de burgerij vaak alleen of met enkele collega's waren.²⁰ Ook dit is een belangrijk verschil met het huispersoneel bij de adel waar er juist regelmatig sprake was van een heel team.

In het werk *Heimat in Holland* uit 1995 gebruikt Henkes ook interviews en worden deze meer met elkaar in verband gebracht en gecombineerd met uitgebreid archiefonderzoek.²¹ Henkes richt zich op de Duitse dienstbodes die in Nederland aan het werk gingen. Centraal staat de thematiek rondom ‘nationale identiteit’. Het gevolg daarvan is dat er veel aandacht is voor de invloed van hun sekse, religie, nationaliteit en integratieproces.²² Inhoudelijk is het werk voor dit onderzoek beperkt relevant wegens de focus op de burgerij en de focus op thema's die in dit onderzoek minder relevant zijn. Vooral nuttig is zijn benadering om archiefbronnen in gesprek te brengen met oral history-bronnen. Daardoor is er zowel aandacht voor de belevingswereld van de dienstbodes als voor de bredere context van het dienstbodenbestaan. Henkes heeft dit succesvol uitgevoerd en ook in dit onderzoek naar personeel bij de adel wordt deze benadering ingezet.

De schaarse publicaties over personeel bij de adel zijn vaak specifieke casestudy's, die het

¹⁸ Barbara Henkes & Hanneke Oosterhof, *Ben je boven Kaatje? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985).

¹⁹ Henkes & Oosterhof, *Ben je boven Kaatje?*, 10.

²⁰ Ibidem, 67.

²¹ Barbara Henkes, *Heimat in Holland; Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).

²² Henkes, *Heimat in Holland*, 11.

moelijk maken om generieke uitspraken te doen over het huispersoneel. Zo is er het boek *Gouvernantes in Nederland* van Greddy Huisman.²³ Dit onderzoek gebruikt huisarchieven en de spaarzame egodocumenten van gouvernantes.²⁴ Het boek verzet zich tegen het beeld van de gouvernante als eenzame vrouw in een ondergeschikt beroep zoals vaak in romans wordt gebracht.²⁵ Het boek concludeert dat gouvernantes vaker vrouwen waren die zich voorzichtig hadden losgemaakt van het negentiende-eeuwse juk van de ‘passieve onderdanige vrouw’ en relatief zelfstandig opereerden.²⁶ Het onderzoek richt zich enkel op gouvernantes waardoor de conclusies niet naar andere functies te generaliseren zijn.²⁷ In hoofdstuk 3 gebruik ik het werk van Huisman ter contextualisering, omdat daar de gouvernantes in de vier casushuizen een rol spelen.

Verder is er in 1989 een boekje verschenen specifiek over het personeel van kasteel Renswoude en huize Overbosch.²⁸ Deze publicatie geeft op basis van archiefonderzoek een beeld van het personeel dat op kasteel Renswoude en huize Overbosch heeft gewerkt met daarbij anekdotes als deze bekend zijn. Bredere conclusies worden hier niet aan verbonden. Recenter, in 2020, is *Werken voor de hoge heer* gepubliceerd over het personeel op huis Doorn in de tijd dat de Duitse ex-keizer hier woonde.²⁹ Dat het hier gaat om de ex-keizer maakt de situatie uitzonderlijk en moeilijk vergelijkbaar met adellijke Nederlandse huizen. Desalniettemin is het werk gebruikt ter inspiratie voor de bronnenverantwoording. Er is gebruikgemaakt van archiefmateriaal, zoals plattegronden, inventarissen, rekeningen, aanstellingsbrieven en personeelslijsten.³⁰ Dit is aangevuld met interviews uit de jaren zeventig en tachtig met oud-personeelsleden en literatuuronderzoek.³¹ Deze methode vindt zijn navolging in dit onderzoek.

Opvallend aan bovenstaand overzicht is dat de publicaties over enkel het personeel gaan en geen onderdeel zijn van een integrale studie naar het leven in een (adellijk) huis. Tegelijkertijd is er in de monografieën van adellijke families en huizen vaak weinig informatie over het personeel te vinden.³² Het boek *Middachten; Huis en heerlijkheid*, dat een ‘integrale benadering’ pretendeert te hebben en zegt ‘Middachten van vele zijden te belichten’ om een beeld van het ‘kasteel als middelpunt van adellijk leven’ te schetsen, zegt bijvoorbeeld nagenoeg niks over het personeel.³³ Als er wel aandacht is voor het personeel, staat dit vaak in een los hoofdstuk en veelal achterin het boek.³⁴ Deze strakke scheiding in de Nederlandse geschiedschrijving van het adellijke leven en het personeel heeft als gevolg dat er weinig bekend is over de verhouding tussen deze twee groepen.

Het is lastig om te verklaren waarom deze rigide scheiding in de literatuur bestaat, met name omdat de werken hier zelf geen verantwoording of motivatie voor geven. Mogelijk komt het voort uit

²³ Greddy Huisman, *Tussen salon en souterrain; Gouvernantes in Nederland* (Den Haag 2000).

²⁴ Huisman, *Tussen salon en souterrain*, 27.

²⁵ Ibidem, 204.

²⁶ Ibidem, 200 en 204.

²⁷ Gouvernantes waren ten opzichte van het overige huispersoneel eenlingen die soms ook als buitenstaander werden gezien. Dit buitenstaanderschap werd verder aangewakkerd omdat een aanzienlijk deel van de gouvernantes in Nederland van buitenlandse afkomst was. Bron: Huisman, *Tussen salon en souterrain*, 25.

²⁸ S. Laansma, *Personeel van kasteel Renswoude en Huize Overbosch* (Zutphen 1989).

²⁹ Friedhil den Toom, Debbie Splinter & Wendy Landawé-van der Veen, *Werken voor de hoge heer* (Driebergen 2020).

³⁰ Den Toom, Splinter & Landawé-van der Veen, *Werken voor de hoge heer*, 53.

³¹ Ibidem, 53.

³² Over Slot Zuylen zijn er sinds 1990 bijvoorbeeld twee overzichtswerken verschenen en in beide speelt het personeel geen rol. Enkel bij de beschrijving van de keuken wordt kort de aanwezigheid van personeel benoemd. In de rondgang door het huis in beide boeken worden de zolder en kelders overgeslagen. Het gaat hier om de volgende twee werken: André van der Goes (red.), *Slot Zuylen* (Oud-Zuilen 1992). & Karin Verboeket, *Slot Zuylen; Ludion Gids* (Amsterdam 2003).

³³ Tarq Hoekstra (red.), *Middachten; Huis en heerlijkheid* (Utrecht 2002) 7.

³⁴ Dit is bijvoorbeeld het geval in het boek: Jorien Jas, *Verwolde; Huis en tuin* (Arnhem 2019).

de internationale literatuur. Daaruit blijkt tenslotte veelal dat de familie zelden tot nooit in de personeelsvertrekken kwam.³⁵ In Groot-Brittannië is er bijvoorbeeld relatief meer onderzoek gedaan naar huispersoneel. Voorbeelden daarvan zijn *Up and Down Stairs* van Jeremy Musson en *Servants* van Lucy Lethbridge.³⁶ Enkel de titels van deze boeken maken al duidelijk dat ook hier een strakke scheiding wordt gehanteerd tussen het personeel en de familie in de geschiedschrijving. De situatie in Groot-Brittannië verschilde echter wezenlijk met die in Nederland door bijvoorbeeld de grotere rol van de adel en de grotere landhuizen met meer personeelsleden. Daarom is het maar de vraag in hoeverre *upstairs* en *downstairs* in Nederland ook zo rigide gescheiden waren.

Kortom, het onderzoek naar huispersoneel bij de adel is beperkt. Er is wel literatuur over de het personeel bij de burgerij, maar hier was de situatie toch wezenlijk anders dan bij de adel. De literatuur die er wel is omtrent het personeel bij de adel hanteert over het algemeen een strakke scheiding tussen personeel en de familie. Als gevolg daarvan is het onduidelijk hoe de verhouding tussen deze twee groepen was. Dit onderzoek gaat deze lacune opvullen. In de conclusie wordt ook gereflecteerd op het nut van de scheiding tussen personeel en de adel in de geschiedschrijving.

1.2 Vier adellijke huizen en drie families

In dit onderzoek staan vier adellijke huizen als casussen centraal; huis Verwolde, slot Zuylen, kasteel Amerongen en kasteel Middachten. Deze huizen zijn wat betreft personeelsgrootte vergelijkbaar, maar verschillen wel op het gebied van familieachtergrond, netwerk en (politieke) rollen zodat interessante vergelijkingen te maken zijn. De vier huizen worden kort geïntroduceerd met daarbij specifiek aandacht voor het gebruikte bronnenmateriaal. In bijlage 1 is een overzicht te vinden van de adellijke bewoners van de casushuizen ten tijde van de onderzoeksperiode. Hierop kan tijdens het lezen van het onderzoek worden teruggegrepen.

1.2.1 Familie Van der Borch op huis Verwolde

Het huidige huis Verwolde is aan het eind van de achttiende eeuw gebouwd in opdracht van een lid van de familie Van der Borch.³⁷ Deze familie is een goed voorbeeld van landadel.³⁸ Als eigenaren van een groot landgoed waren ze direct betrokken bij de landbouw van de (pacht)boeren en in de onderzoeksperiode waren een aantal leden van de familie werkzaam als burgemeester van de omliggende gemeenten.³⁹ In 1890 veranderde het uiterlijk van het huis door de constructie van een aanbouw met een diensttrap en werden er een orangerie en koetshuis gebouwd.⁴⁰ In 1926 werd de situatie opnieuw aangepast; de aanbouw met diensttrap werd vervangen door een vierkante toren en er kwam elektriciteit, centrale verwarming, telefoon en een personenlift.⁴¹

Bij de casus Verwolde is het huisarchief dat ondergebracht is bij het Gelders Archief van belang.⁴² Hierin bevindt zich onder andere het aantekeningenboekje van het echtpaar Van der Borch-Voûte over hun personeel.⁴³ Daarnaast bevindt zich in dit archief het dagboek uit de periode 1907-

³⁵ Diane De Keyzer, *Madame est servie; Leven in dienst van adel en burgerij (1900-1995)* (Leuven 1995) 124.

³⁶ Jeremy Musson, *Up and Down Stairs; The History of the Country House Servant* (Londen 2010). & Lucy Lethbridge, *Servants; A Downstairs View of Twentieth-century Britain* (Londen 2013).

³⁷ De familie Van der Borch wordt soms ook 'Van der Borch tot Verwolde' of 'Van der Borch van Verwolde' genoemd. Voor de overzichtelijkheid wordt in dit onderzoek de familienaam 'Van der Borch' gebruikt.

³⁸ Allard Ph.R.C. van der Borch (1766-1836), bewoner van Huis Verwolde, was bijvoorbeeld een gedreven bestuurder en landbouwkundige. Bron: Jan Vredenburg (red.), *Kastelen in Gelderland* (Utrecht 2013) 165.

³⁹ Piet van Cruyningen, 'Landgoederen, landbouw en landschap in de Noordwestelijke Achterhoek, 1825-1950', *Historia Agriculturae* 33 (2003), 85-111, aldaar 108.

⁴⁰ Jas, *Verwolde*, 9. & Vredenburg (red.), *Kastelen in Gelderland*, 308.

⁴¹ Jas, *Verwolde*, 10.

⁴² Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*.

⁴³ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 722, 'Aantekeningen van Willem H.E. van der Borch en Line Voûte over het personeel van het huis Verwolde, 1928-1940'.

1910 van Françoise (1887-1975), dochter van het echtpaar Van der Borch-Van Zuylen van Nijevelt.⁴⁴ In de jaren zestig heeft Françoise ook haar herinneringen over de tijd op Verwolde, onder andere over het personeel, opgeschreven.⁴⁵ Bovendien zijn er nog talloze documenten bewaard gebleven in het archief die indirect betrekking hebben op het personeel, zoals stukken betreffende de modernisering van het huis. Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen bezit tot slot plattegronden die een goed beeld geven van de indeling van het huis.⁴⁶

Afbeelding 1 (links): Huis Verwolde in 1921 met rechts de aanbouw voor de diensttrap. Bron: Regionaal Archief Zutphen, 1089 *Fotocollectie Lochem*.

Afbeelding 2 (rechts): Huis Verwolde in 2022 met rechts de vierkante toren die geplaatst is bij de verbouwing in 1926. Bron: Eigen foto, 6 juni 2022.

1.2.2 Familie Bentinck op kasteel Amerongen

Kasteel Amerongen werd tijdens de onderzoeksperiode bewoond door Godard van Aldenburg Bentinck; eerst samen met zijn vrouw, maar zij overleed in 1916. Godard werd geboren op kasteel Middachten waar later zijn broer Willem woonde.⁴⁷ De familie Bentinck wordt daarom besproken onder 1.2.3. Rond 1900 liet Godard elektra, verwarming, sanitair en waterleiding aanleggen in het in de zeventiende eeuw opgetrokken huis.⁴⁸ Ook kwam er een tweede diensttrappenhuis aan de zuidzijde en werden er in de representatieve ruimtes diverse wijzingen aangebracht, bijvoorbeeld een beschilderd plafond en marmerschilderingen in de grote galerij.⁴⁹

Een van de opvallendste gebeurtenissen tijdens de bewoning van Godard is het verblijf van de Duitse ex-keizer Wilhelm II. Hij vroeg na het Duitse verlies van de Eerste Wereldoorlog asiel aan in Nederland en werd tijdelijk ondergebracht op Amerongen. Na anderhalf jaar verhuisde de ex-keizer naar het door hem gekochte huis Doorn.

⁴⁴ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 735 en 736, 'Dagboeken van Françoise W.M. van der Borch, 1907-1910'.

⁴⁵ Françoise Wilhelmina Maria Bonger-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde en zijn bewoners in de tijd van mijn jeugd* (Megchelen 2006).

⁴⁶ Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 12839, 'Opmeting van het souterrain van huis Verwolde', 1926. & Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 17754, 'Opmeting van de zolder van huis Verwolde', 1926. Geraadpleegd via Collectie Gelderland op 12 april 2023.

⁴⁷ René Cleverens, *De graven van Aldenburg Bentinck en Waldeck-Limpurg* (Middelburg 1983) 161.

⁴⁸ Carien de Boer-van Hoogevest (red.), *Restauratie Kasteel Amerongen 1988-2011; Het is zoals het was* (Zwolle 2011) 37.

⁴⁹ De Boer-van Hoogevest (red.), *Restauratie Kasteel Amerongen 1988-2011*, 37-38.

Afbeelding 3: Kasteel Amerongen in 1907. Bron: Utrechts Archief, catalogusnummer 92762.

Voor kasteel Amerongen is er een beroep gedaan op een divers bronnencorpus. Allereerst op het huisarchief bij het Utrechts Archief met daarin onder andere administratieve documenten waarin het huispersoneel zorgvuldig is bijgehouden.⁵⁰ Daarnaast zijn er egodocumenten die vertellen over het dagelijks leven op Amerongen. Zo heeft de lijfarts van Wilhelm II dagboekantekeningen gemaakt van november 1919 tot mei 1920.⁵¹ Daarnaast is er het dagboek van Sigurd von Ilseman.⁵² Hij was de vleugeladjutant van de ex-keizer, trouwde in 1920 met de dochter van Godard en woonde tot 1945 op kasteel Amerongen. Bovendien heeft één van hun kinderen, Siegfried Bentinck, in 2010 zijn herinneringen aan zijn tijd op Amerongen opgeschreven.⁵³ Dit is heel wat jaren na dato waardoor er zaken vertroebeld kunnen zijn en daarom worden zijn herinneringen met name gebruikt in relatie met andere bronnen. Tot slot zijn er voor intern gebruik bij Stichting Kasteel Amerongen interviews afgenomen met (nazaten van) oud-personeelsleden van Amerongen. Deze zijn niet openbaar gepubliceerd, maar voor dit onderzoek wel ter beschikking gesteld.

1.2.3 Familie Bentinck op kasteel Middachten

Kasteel Middachten werd in 1899 betrokken door een broer van Godard, Willem Carel Philip Otto

⁵⁰ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*.

⁵¹ Ronald Kousbroek, *Majesteiten zijn nu eenmaal geen gewone stervelingen! Dagboekantekeningen van dr.med. Alfred Haehner, lijfarts van ex-keizer Wilhelm II, tijdens zijn verblijf op kasteel Amerongen van 4 november 1919 tot 16 mei 1920* (Soesterberg 2021).

⁵² Jacco Pekelder & Wendy Landewé, *Wilhelm II in Nederland 1918-1941; Dagboekfragmenten bezorgd door Jacco Pekelder en Wendy Landewé* (Soesterberg 2015).

⁵³ Siegfried Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck* (Bennekom 2014).

van Aldenburg Bentinck en Waldeck-Limpurg. Samen met zijn vrouw woonde hij tot 1912 in het kasteel waarna hun zoon, later vergezeld door zijn vrouw, in het eeuwenoude kasteel trok. Ook op Middachten werden er rond 1900 diverse zaken gerenoveerd; zo kwam er centrale verwarming, sanitair, elektrisch licht en een personenlift.⁵⁴

De familie Bentinck was Europees georiënteerd. Zo hadden sommige familieleden zowel de Britse als de Duitse nationaliteit en was de familie een belangrijk adellijk geslacht in Duitsland.⁵⁵ De familie was ook regelmatig in Duitsland.⁵⁶ Hoe nauw de banden waren, blijkt uit het bezoek van de Duitse keizer Wilhelm II in 1909 aan kasteel Middachten. De familie had ook lokaal veel invloed; het merendeel van de grond rondom het kasteel was hun eigendom waardoor veel dorpingen economisch afhankelijk waren van de graaf.⁵⁷

In het bronmateriaal speelt met name koetsier Dijkerman een belangrijke rol. Hij was vijftig jaar in dienst (1911-1961) op Middachten en zijn herinneringen en vertellingen zijn door zijn zoon, H.J. Dijkerman (geboren 1927), opgetekend en gepubliceerd in het boek *Eerste koetsier* uit 2009.⁵⁸ H.J. Dijkerman is als koetsierszoon op Middachten opgegroeid en zijn herinneringen zijn vastgelegd in een interview als onderdeel van het project 'Leven op landgoederen, 1920-1950'. Voor dit oral history-project zijn gesprekken gevoerd met eigenaren, pachters, bosbazen en huispersoneel van diverse landgoederen door getrainde vrijwilligers van de werkgroep Oral History Gelderland.⁵⁹ De herinneringen van de familie Dijkerman worden aangevuld met foto's en documenten uit het huisarchief van Middachten.⁶⁰

Afbeelding 4: Kasteel Middachten zoals het er vandaag de dag uitziet. Bron: Eigen foto, 29 maart 2023.

⁵⁴ Coenraet Otto Alexander Schimmelpenninck van der Oije, *Het kalme volkje in 1909; Het bezoek van de Duitse keizer aan de familie Bentinck op Middachten* (Zutphen 1984).

⁵⁵ Renger de Bruin & Luc Nagtegaal, *Amerongen & Middachten; Twee kastelen één geschiedenis* (niet gepubliceerd, 2022) 26-27.

⁵⁶ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 123.

⁵⁷ De Bruin & Nagtegaal, *Amerongen & Middachten*, 16.

⁵⁸ Henk Dijkerman, *Eerste koetsier* (Dieren 2009).

⁵⁹ Gelders Archief, Arnhem, 1606 *Oral History; Leven op Landgoederen*, inventarisnummers 1 t/m 47.

⁶⁰ Het huisarchief dat betrekking heeft op de periode vóór 1900 bevindt zich in het Gelders Archief, maar de documenten die betrekking hebben op de periode na 1900 bevinden zich op het kasteel.

1.2.4 Familie Van Tuyll van Serooskerken op slot Zuylen

Slot Zuylen werd in de periode 1890-1940 bewoond door de familie Van Tuyll van Serooskerken. De familie was van oudsher maatschappelijk en politiek betrokken, zowel op regionaal als nationaal niveau. Gedurende de onderzoeksperiode werd het slot bewoond door met name twee generaties van de familie. In 1899 kwam het slot in bezit van Frederik Leopold Samuel Frans van Tuyll van Serooskerken en hij woonde er samen met zijn vrouw Johanna Wilhelmina Schimmelpenninck.⁶¹ Daarna beheerde hun zoon, Frederik Christiaan Constantijn van Tuyll van Serooskerken, het slot van 1934 tot 1951. Beide baronnen waren ook burgemeester van Zuilen.⁶² Frederik Christiaan Constantijn was daarnaast landbouwkundig ingenieur, opperkamerheer van de koningin, voorzitter van het Nederlandse Rode Kruis en was lid en gedeputeerde van de Staten van het Gewest in de provincie Utrecht.⁶³

Wat betreft bronmateriaal is er bij deze casus gebruikgemaakt van het huisarchief bij het Utrechts Archief. Hier zijn enkele formele documenten bewaard gebleven die betrekking hebben op het personeel, bijvoorbeeld personeelslijsten.⁶⁴ De stukken die direct met personeel te maken hebben, zijn beperkt. Daarom is er creatief gezocht in het archief en zijn stukken geanalyseerd die in eerste instantie niks met het personeel te maken lijken te hebben; bijvoorbeeld stukken omtrent onderhoud in het kasteel om te ontdekken waar de personeelsvertrekken waren. Ook zijn de familiefotoalbums in de collectie van Stichting Slot Zuylen bekeken. Daarnaast is er bij slot Zuylen een *oral history* bron. In 2022 zijn er namelijk audio-opnames gemaakt terwijl oud-bewoners en hun familieleden een rondje door het kasteel lopen en daarbij herinneringen en familie verhalen vertellen. Deze zijn niet gepubliceerd, maar mochten desalniettemin voor dit onderzoek worden geanalyseerd.

Afbeelding 5: Slot Zuylen in de jaren dertig. Bron: Fotocollectie Slot Zuylen.

⁶¹ Verboeket, *Slot Zuylen*, 68.

⁶² Van der Goes (red.), *Slot Zuylen*, 9.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Utrechts Archief, Utrecht, *76 Huis Zuilen*.

1.3 Huispersoneel in de casushuizen

Op basis van de huisarchieven en de herinneringen van betrokkenen is het mogelijk om een beeld te krijgen van het personeelsbestand op de casushuizen. Bij huis Verwolde start de onderzoeksperiode met het intrekken van het gezin Van der Borch-Van Zuylen van Nijvelt in het huis in 1890. Op dat moment werkten er tien mensen als huispersoneel: een koetsier, staljongen, huisknecht, kokkin, keukenmeid, dagmeisje, werkmeid, linnenmeid (en tevens kamenier), kinderjuffrouw, en gouvernante.⁶⁵ Daarnaast was er een rentmeester die betrokken was bij het personeel op het landgoed en de werklieden in de tuinen. Vanaf circa 1920 werd het moeilijker om genoeg geschikt personeel te vinden en dus moest het werk door minder mensen worden uitgevoerd.⁶⁶ Een precieze verklaring hiervoor is onduidelijk. Uit deze periode zijn helaas geen personeelslijsten bekend.

Afbeelding 6: Groepsfoto van het huispersoneel van kasteel Amerongen omstreeks 1920. Bron: Atria.

Van kasteel Amerongen is het personeelsbestand op 1 november 1903 te reconstrueren door de betaaloverzichten van de personeelsleden.⁶⁷ Er waren toen de volgende huispersoneelsleden: jachtopziener⁶⁸, koetsier, drie huisknechten, huishoudster, kok, kamenier, twee werkmeiden, kindermeid en twee onderkeukenmeiden. Daarnaast was er een tuinman en een rentmeester. Het personeelsbestand wat betreft huispersoneel bestond dus uit 13 werknemers; net wat meer dan op Verwolde. De personeelslijst van Amerongen in 1920 laat echter een groter aantal personeelsleden zien.⁶⁹ In totaal zijn er dan maar liefst 24 personeelsleden. De grootste veranderingen in functies zijn

⁶⁵ Bonger-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 61.

⁶⁶ Jas, *Verwolde*, 25.

⁶⁷ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 453, 'Leggers van dienstpersoneel, werkzaam in Amerongen en Leersum, 1903-1940'.

⁶⁸ De jachtopziener op Amerongen diende ook vaak eten op bij diners en stond dichtbij de familie waardoor deze functie ook deels past in de categorie huispersoneel.

⁶⁹ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 474, 'Lijst van het personeel op het huis Amerongen, (ca 1920)'.

twee wasvrouwen en twee chauffeurs (al is er ook nog steeds een koetsier). Van de 24 staat er bij 7 personeelsleden dat ze dienen als noodhulp. Deze grote personeelstijging is te verklaren door het verblijf van de Duitse ex-keizer Wilhelm II. De extra personeelsleden werden geworven in het dorp of kwamen van Middachten.⁷⁰

In dezelfde periode moest slot Zuylen het doen met minder huispersoneel. Een personeelslijst van 1917 uit het huisarchief laat zien dat er veel overeenkomsten zijn met Verwolde. Zo was er een huisknecht, keukenmeid, linnenmeid en een werkmeid.⁷¹ Deze vier personeelsleden waren inwonend in het kasteel.⁷² Daarnaast hadden vier personeelsleden een woonruimte op of direct rondom het terrein van slot Zuylen; de koetsier, de tuinbaas, de opzichter en een schoonmaakster.⁷³ In de personeelslijst van 1917 wordt nog een negende personeelslid genoemd zonder beroep. Wegens het lage uitbetaalde salaris in vergelijking met de rest was dit mogelijk een extra hulp die soms bijsprong, maar geen vaste functie had. In de jaren twintig verdween de functie koetsier en werd deze vervangen door een chauffeur.⁷⁴

Afbeelding 7: Drie dienstbodes en een huisknecht bij slot Zuylen omstreeks 1900-1905. In 1917 was deze personeelssamenstelling inwonend in het slot. Bron: Fotocollectie Slot Zuylen.

⁷⁰ Pekelder & Landewé, *Wilhelm II in Nederland 1918-1941*, 34.

⁷¹ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 153d, 'Stukken betreffende de bezoldiging van personeel, 1915-1922'.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Er zijn uit deze periode geen personeelslijsten bekend, maar het bestaan van de chauffeur op Zuylen is op te maken uit herinneringen (bron: Auke Hoekstra, 'Oud-Zuilen... Iedere boer draagt zijn eigen leed...; Cornelis van der Vaart blikt terug', *Historische Kring Maarssen* 32 (2005) 1, 5-8, aldaar 7.) en een foto uit de fotocollectie van Slot Zuylen (bron: Fotocollectie Slot Zuylen, 'Groepsfoto voor de auto en het slot', 1929, fotonummer 06597.). Op basis van documenten van de Burgerlijke Stand zijn verdere gegevens van de desbetreffende chauffeur, Jan Kazius, gevonden. (bron: Utrechts Archief, Utrecht, 463 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht*, inventarisnummer 693-02, aktenummer 68.)

De grootste verschillen tussen Verwolde en Zuylen zijn het ontbreken van een kok(kin) en een gouvernante of kinderjuffrouw bij Zuylen. Het ontbreken van een gouvernante en kinderjuffrouw is te verklaren doordat het echtpaar Van Tuyll van Serooskerken-Schimmelpenninck één kind had en hij in 1917 al 31 jaar was. De afwezigheid van een kok(kin) in 1917 laat zich moeilijker verklaren. Van de spaarzame personeelslijsten die bewaard zijn, noemen veel lijsten enkel namen zonder functies. Aangezien er op de lijsten namen zijn die niet aan de hand van andere archiefbronnen gekoppeld kunnen worden aan functies is het mogelijk dat hier een kok(kin) tussen zit.⁷⁵

De situatie op kasteel Middachten toont veel overeenkomsten met Amerongen. In de periode 1911-1915 waren er continu ongeveer veertien personeelsleden op Middachten. Hierbij ging het om twee huisknechten, een piccolo, een huishoudster, een linnenmeisje, zes kamer- c.q. keukenmeisjes, twee palfreniers en een koetsier.⁷⁶ In de jaren twintig was de situatie nog redelijk hetzelfde. Volgens de gravin die in die tijd opgroeide bestond het huispersoneel toen uit een butler, een huisknecht, een huishoudster, een kamenier, een gouvernante, een kindermeisje, een kokkin, twee keukenmeisjes, twee dienstmeisjes en een werkster.⁷⁷ Ze rekende de koetsier en de palfrenier schijnbaar niet onder het huispersoneel, maar in ieder geval de koetsier was er nog. Daarnaast was er gedurende de gehele onderzoeksperiode een rentmeester. In de periode 1930-1936 woonde de grafelijke familie in Duitsland. Daar was de beschikking over circa zeven huispersoneelsleden, deels Duits en deels meegekomen uit Nederland.⁷⁸ Bij terugkomst op Middachten was er, mede doordat de familie in het bouwhuis ging wonen en niet in het kasteel, minder personeel nodig. Er waren nog een kokkin en een kamermeisje die boven de stal sliepen, een uitwonende werkster en een koetsier.⁷⁹

1.4 Werkjubilea of weglopen

Bij het reconstrueren van de personeelsbestanden van de casushuizen valt op dat er grote verschillen zijn in diensttijd. Sommige personeelsleden bleven decennia voor de familie werken terwijl anderen elkaar in snel tempo opvolgden. Bij Amerongen zijn deze gegevens het meest exact bekend door de nauwkeurige salarisadministratie. Daaruit blijkt dat de verschillen grotendeels verband lijken te houden met de functie. Zo was er onder de groep keukenmeiden een hoge doorloop, terwijl functies als koetsier, rentmeester en kamerdienaar/huisknecht langere tijd vervuld bleven door dezelfde persoon, of deze persoon groeide door naar een andere functie.

Bij Verwolde is het personeel minder systematisch bijgehouden. Dochter des huizes Françoise schrijft in haar herinneringen dat 'de keukenmeisjes zich in bonte verscheidenheid afwisselden'.⁸⁰ Toen in de jaren dertig de broer van Françoise op Verwolde woonde, werd er een aantekeningenschriftje bijgehouden over het personeel. Hieruit blijkt dat ook dan de keuken- en werkmeisjes elkaar snel opvolgden. Velen werkten er maar enkele weken. Daarbij staat regelmatig ook de vermelding dat iemand is 'weggelopen' zonder opgaaf van reden.⁸¹ Zo staat er bij Martha uit Angerlo; 'liep weg na 5 dagen zonder eenige aanleiding; was zeker niet ontevreden over haar.'⁸²

Andere functies werden op Verwolde, evenals op Amerongen, wel langer door dezelfde

⁷⁵ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 153b, 'Lijsten van personeel, 1911, ca 1920'.

⁷⁶ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 16.

⁷⁷ Mariken van Rooijen-Buchwaldt, 'De livreen op kasteel Middachten; De kledingcollectie van kasteel Middachten', *Kasteel Amerongen bulletin* (2001), 31-38, aldaar 37.

⁷⁸ Gelders Archief, Arnhem, 1606 *Oral History; Leven op Landgoederen*, inventarisnummers 47.01, 'Interview met de heer H.J. Dijkerman'.

⁷⁹ Gebaseerd op de herinneringen van H.J. Dijkerman zoals hij die in maart 2023 via de mail naar N.W. Conijn heeft opgestuurd.

⁸⁰ Bonger-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 62.

⁸¹ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 722, 'Aantekeningen van Willem H.E. van der Borch en Line Voûte over het personeel van het huis Verwolde, 1928-1940'.

⁸² Ibidem.

persoon bekleed. Voorbeelden daarvan zijn de huisknecht en de koetsier. Bij Zuylen en Middachten is het ook de koetsier die opvalt om de lange diensttijd. Op slot Zuylen bereikte koetsier Johannes Renes (1857-1941)⁸³ in ieder geval zijn 25-jarig werkjubileum.⁸⁴ Op Middachten gaat het om de reeds genoemde Dijkerman die vijftig jaar in dienst is geweest.

Naast de werkjubilea valt op dat de functies met lange dienstverbanden ook de personeelsleden zijn die carrière kunnen maken. Zo kreeg Dijkerman de fijne kneepjes van het vak aangeleerd van August Bock die naast koetsier ook stalmeester was en nam Dijkerman deze rol later over.⁸⁵ Op Verwolde is Gerrit Kappert een goed voorbeeld van iemand die carrière maakte. Hij begon als stalmeester, werd later koetsier en uiteindelijk koetsier-huisknecht.⁸⁶ Bij Zuylen lukte het Anthonie Hardeman om op te klimmen van huisknecht naar tuinbaas, de beste verdienende functie bij Zuylen.⁸⁷

Afbeelding 8: H. Dijkerman maakte in zijn carrière bij Middachten veel ontwikkelingen mee. Een belangrijke ontwikkeling voor hem was de opkomst van de auto waardoor hij niet meer enkel koetsier, maar ook chauffeur werd. Het jaartal van de foto is onbekend. Bron: Fotocollectie Middachten.

⁸³ Geboorte- en sterfjaar gebaseerd op gegevens van de burgerlijke stand: Utrechts Archief, Utrecht, 481 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1811-1902*, inventarisnummer 723-01, aktenummer 305. & Utrechts Archief, Utrecht, 463 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1903-1942*, inventarisnummer 579-04, aktenummer 386.

⁸⁴ Arjan den Boer (red.), *Koetshuis; van paarden en koetsen tot museumcafé* (Oud-Zuilen 2014) 9.

⁸⁵ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 19.

⁸⁶ Bonger-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 62.

⁸⁷ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 153d, 'Stukken betreffende de bezoldiging van personeel, 1915-1922'.

Het waren vooral de functies die veelal werden uitgevoerd door mannen die langer in dienst bleven en carrière konden maken. Bij dit genderaspect speelden een aantal zaken een rol. Allereerst werd vrouwelijk personeel geacht te stoppen met werken zodra ze trouwden volgens de sociale norm van destijds. Op Verwolde werkten ze hier in zekere zin zelfs naartoe door in hun vrije tijd een linnenuitzet te vormen.⁸⁸ Daarnaast blijkt uit de salarisdocumenten dat het mannelijk personeel over het algemeen meer verdiende dan het vrouwelijk personeel. Dat maakte het (dure) mannelijk personeel ook iets om mee te pronken voor de adellijke familie.

1.5 Hoe representatief zijn de casushuizen?

Om een goed beeld te krijgen hoe representatief de vier casussen zijn, is het van belang om het huispersoneel te vergelijken met andere adellijke huizen. Daarvoor zijn huizen uit dezelfde regio waarvan het personeelsbestand met relatief grote zekerheid bekend is gekozen. Allereerst het landgoed Schoonheten waar Wolter Bentinck in 1916 de eigenaar van werd. Hij betrok met zijn gezin het huis en met hen mee verhuisden; twee gouvernantes, een kindermisje, een chauffeur en vier dienstmeiden. In totaal dus acht huispersoneelsleden.⁸⁹ Opvallend is dat er van deze acht maar liefst drie als primaire taak betrokken waren bij de opvoeding van de kinderen. Aangezien er drie kinderen waren van drie, twaalf en veertien jaar oud is het aannemelijk dat de twee oudste een eigen gouvernante hadden en de kinderjuffrouw verantwoordelijk was het voor jongste kind.⁹⁰

Ook kasteel Renswoude telde acht of negen personeelsleden, in ieder geval in de periode 1890-1915. Zo waren er in 1890: een huisknecht, jachttopziener, kamenier, palfrenier en vier dienstbodes.⁹¹ In 1910 was de situatie nagenoeg gelijk: een huisknecht, jachttopziener, kindermisje, koetsier, werkmeid en vier dienstbodes.⁹² Tijdens de onderzoeksperiode was er een enkeling langer in dienst dan tien jaar. Zover dat nog na te gaan is, ging het daarbij om een huisknecht, tuinman en twee koetsiers.⁹³

Kasteel Twickel sluit ook aan bij de overige besproken huizen en had gedurende de onderzoeksperiode rond de negen tot elf personeelsleden. Daaronder bevonden zich de inmiddels bekende functies: huisknecht, kokkin, kamenier, keukenmeid, linnenmeid en gouvernante.⁹⁴ Bij Twickel was er een eerste en een tweede huisknecht. De eerste huisknecht werd ook wel huismeester genoemd en aan hem was de dagelijkse leiding toevertrouwd.⁹⁵ Daarnaast was er een postjongen; een in de hiërarchie laaggeplaatst personeelslid dat vernoemd is naar zijn taak om de post te halen in Delden.⁹⁶ Bij de familie Van Pallandt op kasteel Rosendaal is het personeelsbestand van rond 1940 bekend. Er was toen een zeskoppig groepje huispersoneel: een huisknecht, ondermeid, werkmeid, linnenmeid, keukenmeid en koetsier.⁹⁷ Daarnaast was er een jager en een tuinbaas.⁹⁸

Uit deze korte rondgang langs andere adellijke families blijkt dat het hebben van acht tot veertien huispersoneelsleden gebruikelijk was bij adellijke huizen. De vier casushuizen zijn daarin dus

⁸⁸ Jorien Jas, vaste presentatie huis Verwolde, geraadpleegd op 6 april 2023.

⁸⁹ Ursula den Tex, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989; Een vrouw van stand* (Amsterdam 2003) 21.

⁹⁰ Kees Kuiken, 'Bentinck, Anna Cornelia barones' in *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (versie 23 november 2017), <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Bentinck> (geraadpleegd op 9 mei 2023).

⁹¹ Laansma, *Personeel van kasteel Renswoude en Huize Overbosch*, 42-47.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem, 36-37.

⁹⁴ Riet Geurtse, 'Huishoudelijk leven op Twickel 1922-1936', *Twickelblad* 27 (2002) 4, 5-7, aldaar 5.

⁹⁵ Geurtse, 'Huishoudelijk leven op Twickel 1922-1936', 5.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Gelders Archief, Arnhem, 0525 *Huis Rosendaal*, inventarisnummer 1662, 'Lijst van personeelsleden, ca 1940'.

⁹⁸ Ibidem.

geen uitzondering. De functies komen veelal overheen, al werd niet altijd dezelfde naam gebruikt. De grotere afwijkingen in het personeelsbestand zijn vaak praktisch te verklaren, bijvoorbeeld het hoge aantal personeelsleden in 1920 op Amerongen door de aanwezigheid van Wilhelm II en het afwezig zijn van gouvernantes en kinderjuffrouwen door het ontbreken van jonge kinderen.

1.6 Conclusie

Kortom, het bestaande onderzoek naar huispersoneel is beperkt en heeft weinig aandacht gehad voor het huispersoneel en hun relatie met de adel. Deze lacune is mede ontstaan doordat de geschiedschrijving van de adel en de geschiedschrijving van het personeel grotendeels gescheiden zijn gehouden. Om het leven van de adel op kastelen en buitenplaatsen beter te kunnen doorgronden, brengt dit onderzoek juist de adellijke families in relatie met het personeel. Door diverse soorten archiefbronnen te combineren met oral history-bronnen is er bij de vier casushuizen genoeg bronmateriaal om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

Bij de vier casushuizen waren er veel overeenkomsten in de diverse functies die er waren in de periode 1890-1940. Gemiddeld waren er in totaal tussen de acht en veertien huispersoneelsleden. Uit de vergelijking met andere huizen in midden- en oost-Nederland blijkt dat dit aantal redelijk gebruikelijk was en de casushuizen op dit aspect dus representatief zijn. Daarnaast is te concluderen dat het aantal huispersoneelsleden over het algemeen afnam in de periode 1890-1940. Wie de dagelijkse leiding over het personeel had, verschilde per huis. Soms was het bijvoorbeeld de huismeester of rentmeester, maar op andere plekken had de tuinbaas de spilfunctie bij het personeel.

Tot slot heeft dit hoofdstuk getoond dat er grote verschillen zijn in hoe lang de personeelsleden bij een familie in dienst bleven. Bij een aantal functies kwamen op meerdere huizen lange dienstverbanden voor, bijvoorbeeld de koetsier en huisknecht. Zij maakten ook veel vaker promotie. Bij andere functies, bijvoorbeeld de werkmeid, was er juist een hoge doorloop. Daardoor ontstaat het beeld van een vaste kern en een flexibele schil binnen het huispersoneel. Hier wordt in hoofdstuk 2 en 3 verder op ingegaan.

Hoofdstuk 2 – Achter de schermen

“Als klein kind leer je dat je op tijd in de keuken moet zijn”

Het personeelsleven speelde zich af op uitzonderlijke locaties; kastelen en landgoederen met eeuwenlange geschiedenissen. Voor de adellijke families was het hun huis, en zo noemden ze het gebouw zelf meestal ook. Voor het personeel was het hun werkplek, maar voor het inwonende personeel ook hun woonplek. Gezien de complexiteit en de grootte van de huizen komt de vraag op hoe het huis invloed had op het personeelsleven. Om deze vraag te beantwoorden wordt de benadering van Mark Girouard gebruikt. Na een toelichting van zijn methode, wordt er gekeken naar de personeelsvertrekken; eerst de leefvertrekken van het personeel en daarna de werkvertrekken. Tot slot wordt geanalyseerd hoe het personeel zich door het huis bewoog; via welke routes liep het personeel? Aangezien er in de casushuizen in de periode 1890-1940 diverse moderniseringën plaatsvonden, is er in dit hoofdstuk aandacht voor de invloed hiervan op de personeelsvertrekken.

2.1 Ruimtelijke indeling

Binnen de adelsgeschiedenis en architectuurgeschiedenis is er veel aandacht geweest voor de bouwgeschiedenis, architecten en het interieur van adellijke huizen. Later verschoof de aandacht naar hoe families de huizen gebruikten en hoe het huis en de manier van leven elkaar reflecteerden. Architectuurhistoricus Mark Girouard heeft met zijn boek *Life in the English Country House* uit 1978 de basis gelegd voor het onderzoek naar het adellijk huis als gebruiksobject.⁹⁹ Girouard richtte zich op Engelse landhuizen en focuste op de beletages en privévertrekken van de familie.

Girouard stelt dat adellijke huizen vol zitten met symboliek rondom macht. Dit begint bijvoorbeeld al bij de grootte en pretenties van dergelijke huizen als reflectie van de macht en ambitie van de eigenaren.¹⁰⁰ Daarnaast reflecteert het gebruik van de huizen volgens Girouard ontwikkelingen in de samenleving.¹⁰¹ Bovendien zijn er machtsrelaties en normen en waarden verwerkt in de indeling van het huis. Girouard ziet daarin ook een ontwikkeling; in de periode 1400-1900 werden de normen en waarden die bij het adellijke sociale leven horen complexer en dit reflecteert in de huisindeling.¹⁰² Deze verandering hing onder andere samen met de groeiende behoefte aan privacy.¹⁰³ Er kwam steeds meer ruimte voor privékamers en het personeel werd gesepareerd van de familie. Over de periode 1900-1940 stelt Girouard dat de mate van formaliteit in het dagelijkse leven in de huizen iets afneemt, maar deze stelling wordt verder amper toegelicht.¹⁰⁴

Girouard maakt reconstructies van het gebruik en de indeling van de huizen om vervolgens te analyseren hoe bijvoorbeeld gasten zich door het huis bewogen en wat dit over hun status zegt. Dit doet hij met behulp van diverse bronnen, bijvoorbeeld inventarissen, plattegronden en oude afbeeldingen. Er wordt ook gekeken naar de beeldtaal in situ. Welke boodschap droegen de schilderijen bijvoorbeeld uit? Girouard ziet de huizen dus als gebruiksvoorwerpen die pasten bij een bepaalde levensstijl, deze afdwongen en erin slaagden om deze levensstijl te verheerlijken.¹⁰⁵

Girouards werkwijze pas ik in dit hoofdstuk toe op de Nederlandse casushuizen specifiek voor het gebruik van het huis door het personeel. Op basis van deels dezelfde type bronnen,

⁹⁹ Mark Girouard, *Life in the English Country Houses; A Social and Architectural History* (Yale 1978).

¹⁰⁰ Ibidem, 3.

¹⁰¹ Ibidem, 10.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem, 11.

¹⁰⁴ Ibidem, 308.

¹⁰⁵ Ibidem, 12.

inventarissen, plattegronden en afbeeldingen, en deels andere type bronnen, memoires en herinneringen, wordt geanalyseerd welk effect het huis op het personeelsleven had en wat het gebruik van het huis over de relatie tussen de familie en het personeel zegt. Bovendien kijk ik op Girouards stelling over de afname van de formaliteit ook gold voor de omgang tussen familie en personeel in Nederland.

2.2 Slaapkamers

Het inwonend personeel had eigen slaapkamers in het huis, veelal te vinden op de zolder of in het souterrain. Zij waren daarmee letterlijk aan de randen van het huis geplaatst. Kasteel Amerongen heeft een verdieping meer dan de andere drie casushuizen en daar waren de personeelsvertrekken op de tweede verdieping.¹⁰⁶ Op kasteel Middachten waren vier personeelskamers op zolder en circa acht in de risalieten van het huis.¹⁰⁷

Op Middachten waren de ‘bodemkamers’ allemaal ingericht met een standaard meubelset. (zie afbeelding 1 en 2) Het is een kaal maar doeltreffend interieur; een bed, een nachtkastje, een ladekastje en een schrijftafeltje met een stoel.¹⁰⁸ Deze kamertjes waren dus vooral geschikt om de nacht door te brengen en eventueel een brief naar familie te schrijven, maar verder speelde het leven zich elders in het huis af. Uit het feit dat er talloze van deze personeelsmeubelsetjes bewaard zijn gebleven, blijkt wel dat het degelijke meubels waren en er zuinig mee werd omgegaan.

Van slot Zuylen was voorafgaand aan dit onderzoek niet exact bekend waar de personeelsslaapkamers waren. Uit de personeelslijst van 1917 bleek dat er vier personeelsleden inwonend in het slot waren; één huisknecht en drie meiden. Om te onderzoeken waar zij sliepen, bood een inventarislijst uit 1908 gemaakt voor de brandverzekering uitkomst.¹⁰⁹ Bij de kelder wordt melding gemaakt van een ‘knechtskamer’ en op zolder van een ‘meidenkamer’.¹¹⁰ Man en vrouw waren dus gescheiden. Ondanks dat niet precies bekend is hoeveel personeelsleden er in 1908 werkzaam waren bij Zuylen, is het aannemelijk dat er in 1908, net als in 1917, meerdere ‘meiden’ werkten. Mogelijk deelden zij een kamer met elkaar, aangezien er maar één meidenkamer wordt genoemd op de inventarisatielijst.

De inventarislijst geeft helaas geen gedetailleerd beeld hoe de meiden- en knechtskamer waren ingericht. Wel is bekend dat beide kamers elk voor 200 gulden waren verzekerd.¹¹¹ Dat deze kamers verzekerd waren, zegt an sich ook iets. Schijnbaar was de inboedel van de kamers dermate belangrijk of waardevol dat het verzekerd werd. 200 gulden is omgerekend naar euro’s in 2021 ruim 2500 euro.¹¹² Samengenomen geeft dit het beeld dat er ook op Zuylen sprake was van een degelijk interieur in de kamers. Tegelijkertijd was de zolder een van de minst gerieflijke ruimtes in het kasteel, omdat hier de weeromstandigheden het meest effect hadden op het binnenklimaat.

¹⁰⁶ Boer-van Hoogevest (red.), *Restauratie Kasteel Amerongen 1988-2011*, 37.

¹⁰⁷ Aantallen zijn gebaseerd op een bezoek aan kasteel Middachten op 29 maart 2023 onder begeleiding van N.W. Conijn en op wat gravin Isabelle van Aldenburg Bentinck heeft verteld aan N.W. Conijn.

¹⁰⁸ N.W. Conijn, conservator van kasteel Middachten, is bij de herinrichting van het kasteel in de jaren tachtig van de twintigste eeuw circa tien van deze setjes tegengekomen op de zolder van Middachten.

¹⁰⁹ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 273, ‘Inventarisatielijst behorende bij de brand- en inbraakpolis van het huis Zuilen, 1921, met lijst van zilver en servies, 1918, en een rekening van in 1861 gekochte Saksische kopjes’.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² De berekening dat 200 gulden in 1908 ongeveer 2500 euro in 2021 is, is gebaseerd op de vergelijkingstool van de koopkracht van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en de consumentenprijzenindex van het CBS: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, ‘Waarde van de gulden versus de euro’, <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php> (geraadpleegd op 14 juni 2023) & CBS, ‘Prijzen toen en nu’, <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu> (geraadpleegd op 10 april 2023).

Afbeelding 1 en 2 : Twee bodenkamers van kasteel Middachten. Beide kamers tonen de standaard meubelset voor het inwonend personeel. Enkel het bed is moderner. Bron: Eigen foto's, 29 maart 2023.

De kamers van het inwonend personeel waren niet allemaal gelijk. De hiërarchie van de functies is terug te zien in de desbetreffende kamer. Zo had de kamenier, de persoonlijke bediende van de vrouw des huizes, op kasteel Middachten een dubbel zo grote kamer in vergelijking met de standaard bodenkamer.¹¹³ Op Verwolde genoot de gouvernante van een grotere kamer.¹¹⁴ De gouvernante werd gezien als een hogere functie doordat zij niet alleen op de kinderen paste, maar de kinderen ook les gaf. De locatie van de gouvernantekamer op Verwolde sluit hier ook bij aan. Deze

¹¹³ Gebaseerd op een bezoek aan kasteel Middachten op 29 maart 2023 onder begeleiding van N.W. Conijn, conservator kasteel Middachten.

¹¹⁴ Jas, *Verwolde*, 19.

bevond zich namelijk op de tweede verdieping, waar ook de slaapvertrekken van de familie waren, waardoor de gouvernante ook fysiek dichterbij de familie stond.

De rest van het inwonende personeel van huis Verwolde sliep niet op de tweede verdieping. Uit blauwdrukken van plattegronden uit de periode 1890-1926 blijkt dat in het souterrain vooral de werkkamers waren.¹¹⁵ Enkel de koetsier en knecht sliepen ook in het souterrain, in een knechtskamer.¹¹⁶ De rest van het personeel sliep op zolder.¹¹⁷ De architect van de verbouwing van 1926, M.A. van Nieukerken, schetst een beeld van de zolder vóór de verbouwing. Volgens hem was de kap in slechte staat en was er haast geen gelegenheid voor zolderkamers.¹¹⁸ Op de plattegrond van de zolder zijn ook de balken van de kapconstructie ingetekend wat suggereert dat deze dermate laag zaten dat rechtop staan hier lastig was.

Na de verbouwing van 1926 op huis Verwolde was de indeling veranderd. Het souterrain was nog grotendeels gereserveerd voor de werkvertrekken, maar ditmaal zijn de personeelsslaapkamers grotendeels in de aangebouwde toren ondergebracht.¹¹⁹ De mannen sliepen op een andere verdieping dan de vrouwen en ook de oudere en jongere vrouwen werden van elkaar gescheiden; de oudere vrouwen sliepen in de toren en de jongere vrouwen op de tweede verdieping van het huis.¹²⁰ Daarnaast is een belangrijke verandering dat er badkamers in het huis gebouwd werden, waaronder ook een personeelsbadkamer.

In veel gevallen bereikten de modernisering ook de kamers van het inwonend personeel. Op huis Verwolde kwam er dus in 1926 modern sanitair voor het personeel. Op Middachten werd er al in 1901-1902 modern sanitair aangelegd, waaronder twee toiletten (één voor de vrouwen en één voor de mannen) en een badkamer voor het personeel in het souterrain.¹²¹ De badkamer was voorzien van een badkuip, een wastafel en een toilet.¹²² Ook op de zolder werd sanitair voor het personeel aangelegd.¹²³ Rond 1900 beschikken over deze mate van sanitair was luxe, ondanks dat het in vergelijking met het sanitair voor de bewoners sober van vormgeving en materiaal was.

Het beeld dat personeel meedeelde in de modernisering in het huis blijkt ook uit de aanleg van elektrisch licht in 1922 bij Zuylen. De lijst van lichtpunten die destijds is opgemaakt, noemt nagenoeg elke ruimte in het kasteel en dus ook de personeelsruimtes; bijvoorbeeld de dienstbodenkamer, droogzolder, poetskamer en keuken.¹²⁴ Van Amerongen is minder bekend wat betreft elektriciteit en sanitair in de personeelsvertrekken. Wel is bekend dat er in 1900 al

¹¹⁵ Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 12839, 'Opmeting van het souterrain van huis Verwolde', 1926. Geraadpleegd via Collectie Gelderland op 12 april 2023.

¹¹⁶ Bongers-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 61.

¹¹⁷ Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 17754, 'Opmeting van de zolder van huis Verwolde', 1926. Geraadpleegd via Collectie Gelderland op 12 april 2023. & Bongers-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 28.

¹¹⁸ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 1082, 'Beschrijving van de restauratie en uitbreiding van het huis Verwolde in 1926/1927 Fragment, z.j. [vóór 1963]'.

¹¹⁹ Jorien Jas, vaste presentatie huis Verwolde, geraadpleegd op 6 april 2023.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Huisarchief Middachten, De Steeg, doos 32, 'Plattegrond van het souterrain gesigneerd met 'A.K. Thiergärtary'', ongedateerd, maar vermoedelijk uit de periode 1900-1902.

¹²² Huisarchief Middachten, De Steeg, doos 35, 'Lijst van eenige goederen te leveren voor het kasteel Middachten van Van Heemste Obelt, 6 april 1901'.

¹²³ Huisarchief Middachten, De Steeg, doos 34, 'Plattegrond van de zolderverdieping van firma Mijnsen en Co, circa 1900-1901'.

¹²⁴ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.

elektriciteit in de stallen van Amerongen was.¹²⁵ Dit is een summiere aanwijzing dat de aanleg van elektriciteit ook op Amerongen breder werd aangepakt dan enkel de familievertrekken.

Naast het inwonend personeel was er ook personeel uitwonend in een dienstwoning. Zij leefden bijvoorbeeld in één van de bijgebouwen op het kasteelterrein of hadden een woning op het landgoed. Het eerste was vaak het geval bij de koetsier en tuinman. Het tweede kwam voor bij hogere functies zoals de rentmeester. Naast dat de functie een rol speelde of iemand in of buiten het huis woonde, speelde ook mee of iemand getrouwd was. Zo gold op kasteel Middachten in het algemeen dat ongetrouwd personeel inwonend was en getrouwd personeel uitwonend.¹²⁶

Tussen de vier casushuizen is er veel overeenstemming in welke functies uitwonend waren. Op Amerongen woonde rentmeester Tenge in het rentmeesterhuis vlakbij de poort van het terrein.¹²⁷ Kamerdienaar Van Deelen woonde in het koetshuis.¹²⁸ De koetsier woonde niet in het koetshuis, maar met zijn gezin bij de toegangspoort.¹²⁹ Bij kasteel Middachten was de situatie niet wezenlijk anders. De rentmeester woonde meteen naast het terrein van het kasteel in een riante rentmeesterwoning.¹³⁰ Voor de eerste koetsier en tevens stalmeester van Middachten was er een koetsierswoning.¹³¹ Huis Verwolde had weinig bijgebouwen rondom het huis, waardoor uitwonend personeel soms een boerderij of woning op het landgoed kreeg.¹³² De oude tuinmanswoning werd bewoond door koetsier en later koetsier-huisknecht Gerrit Kappert.¹³³ Deze woning is inmiddels gesloopt en over het gebouw is weinig bekend.

Bij Zuylen woonden de koetsier en de tuinbaas in een dienstwoning. Het koetshuis was in 1873 verbouwd waarna het gebouw bestond uit een paardenstal, koetshuis, tuigenkamertje, slaapkamer en een secreet.¹³⁴ In documenten uit het huisarchief uit 1904 en 1906 wordt er gesproken over een 'koetsierswoning', maar het is onduidelijk of dit om een ruimte in het koetshuis gaat.¹³⁵ De twijfel hierover wordt nog verder vergroot doordat koetsier Renes volgens een loonlijst uit 1917 woonachtig was aan het 'zandpad a/d Vecht'.¹³⁶ Over de tuinmanswoning bij Zuylen is meer zekerheid. Dit gebouw stond op het kasteelterrein. De woning werd in 1922 verbouwd en bestond na de verbouwing uit een keuken, gang, slaapkamer en een kamertje naast de slaapkamer.¹³⁷ Op een

¹²⁵ In 1900 verongelukte er namelijk een elektricien terwijl hij aan het werk was in de stallen van Amerongen. Dit ongeluk haalde de krant waardoor dit bekend is. Bron: Lambert J.B.M. Klaus (red.), *Honderd jaar Bewoningsgeschiedenis Huys Amerongen 1879-1979: Van woonverblijf naar museum* (niet gepubliceerd, 2021) 97.

¹²⁶ Gebaseerd op een bezoek aan kasteel Middachten op 29 maart 2023 onder begeleiding van N.W. Conijn, conservator kasteel Middachten.

¹²⁷ Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck*, 71.

¹²⁸ Rozemarijn van Deelen (familie van kamerdienaar Hendrik C. van Deelen), mailcontact met Lambert Klaus, 6 mei 2020.

¹²⁹ Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck*, 82.

¹³⁰ Ad van Loon, *Middachten in vogelvlucht; een canon* (Dieren 2015) 62.

¹³¹ Gelders Archief, Arnhem, 1606 *Oral History; Leven op Landgoederen*, inventarisnummers 47.01, 'Interview met de heer H.J. Dijkerman'.

¹³² Jorien Jas, vaste presentatie huis Verwolde, geraadpleegd op 6 april 2023.

¹³³ Bongers-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 20.

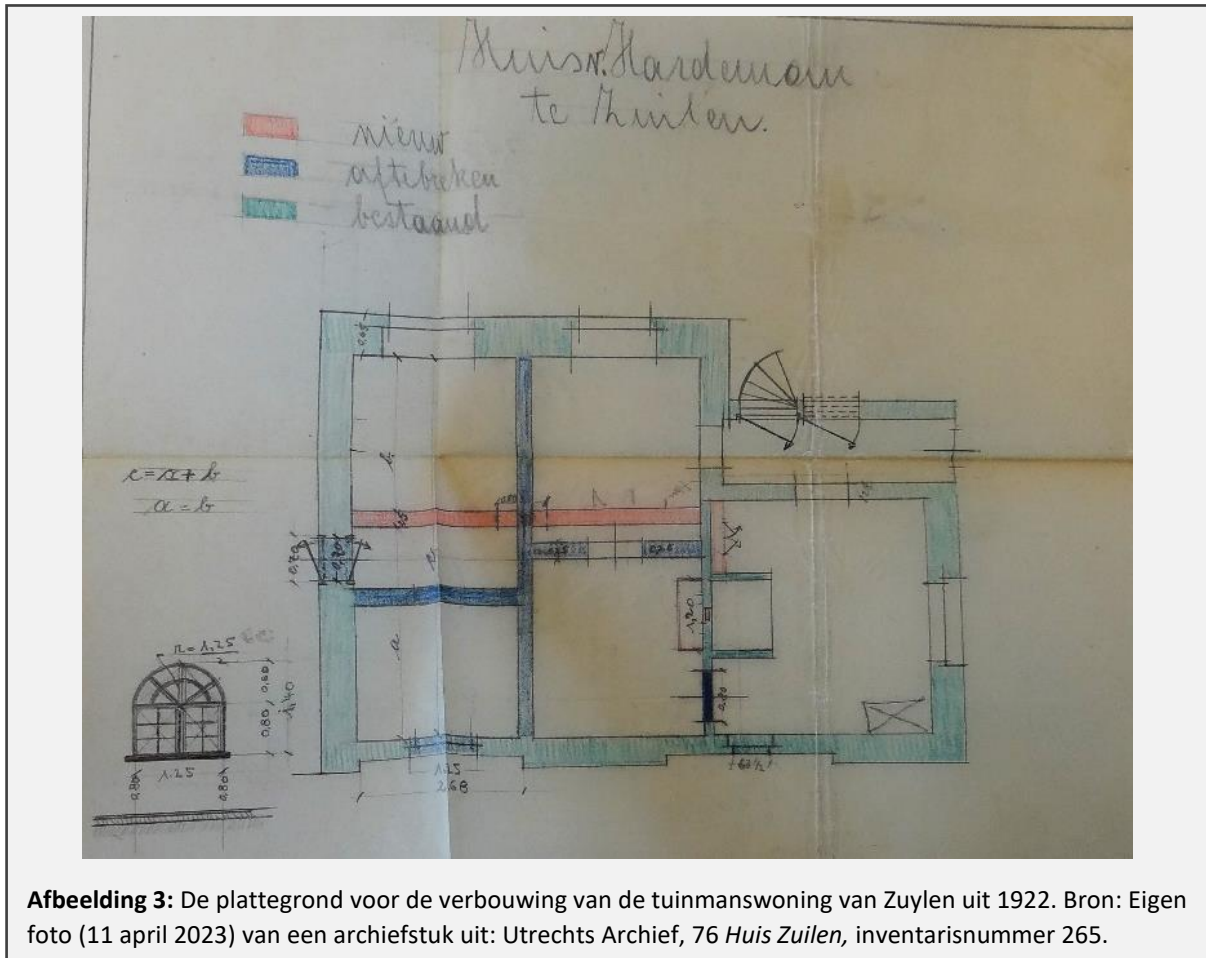
¹³⁴ Den Boer (red.), *Koetshuis*, 6.

¹³⁵ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 264, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1841-1912'. & Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 268, 'Stukken betreffende de bouw van een koetsierswoning, verbouwing van het koetshuis en het plaatsen van hekken, 1868-1904'.

¹³⁶ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 153d, 'Personeel: Stukken betreffende de bezoldiging van personeel, 1915-1922'.

¹³⁷ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.

plattegrond van de verbouwing wordt het huis aangeduid als 'Huis van Hardeman'.¹³⁸ (zie afbeelding 3) Hardeman was op dat moment de tuinbaas. Dat het huis zo werd aangeduid is een aanwijzing dat het huis gezien werd als semi-bezit van de tuinbaas, ondanks dat het formeel bezit was van de familie. In 1922 werd er in de woning ook elektrisch licht geïnstalleerd.¹³⁹

Afbeelding 3: De plattegrond voor de verbouwing van de tuinmanswoning van Zuylen uit 1922. Bron: Eigen foto (11 april 2023) van een archiefstuk uit: Utrechts Archief, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 265.

Helaas is er al met al weinig bekend over de (dienst)woningen van het uitwonend personeel. Duidelijk is wel dat het personeel met een eigen woning voordelen had ten opzichte van het inwonend personeel. Zo konden zij vaak samenwonen met hun gezin. Daarnaast hadden ze beduidend meer privacy. Tuinman Hardeman kreeg in 1922 elektrisch licht, maar omdat er verder geen bewijzen zijn, is het onduidelijk of uitwonend personeel net als inwonend personeel meedeelde in de modernisering.

Al met al zijn er een aantal conclusies te trekken over de leefvertrekken van het huispersoneel. Door de ruimtes zelf ook als symbool voor sociale relaties te bekijken, in lijn met Girouard, is allereerst te concluderen dat het personeel ruimtelijk gemarginaliseerd werd. De kamers van het inwonend personeel werden tenslotte aan de randen van het huis geplaatst. Dit sluit ook aan bij de door Girouard vastgestelde separatie van familie en personeel. Bovendien toont de marginalisering de machtsrelatie tussen personeel en familie. Ten tweede is de hiërarchie van de functies terug te zien in de leefruimtes van het personeel. Ten derde is te concluderen dat het personeel vaak meedeelde in de modernisering, zoals sanitair en elektrisch licht. Tegelijkertijd was zowel het inwonend als het uitwonend personeel afhankelijk van de familie, omdat hun leefruimte

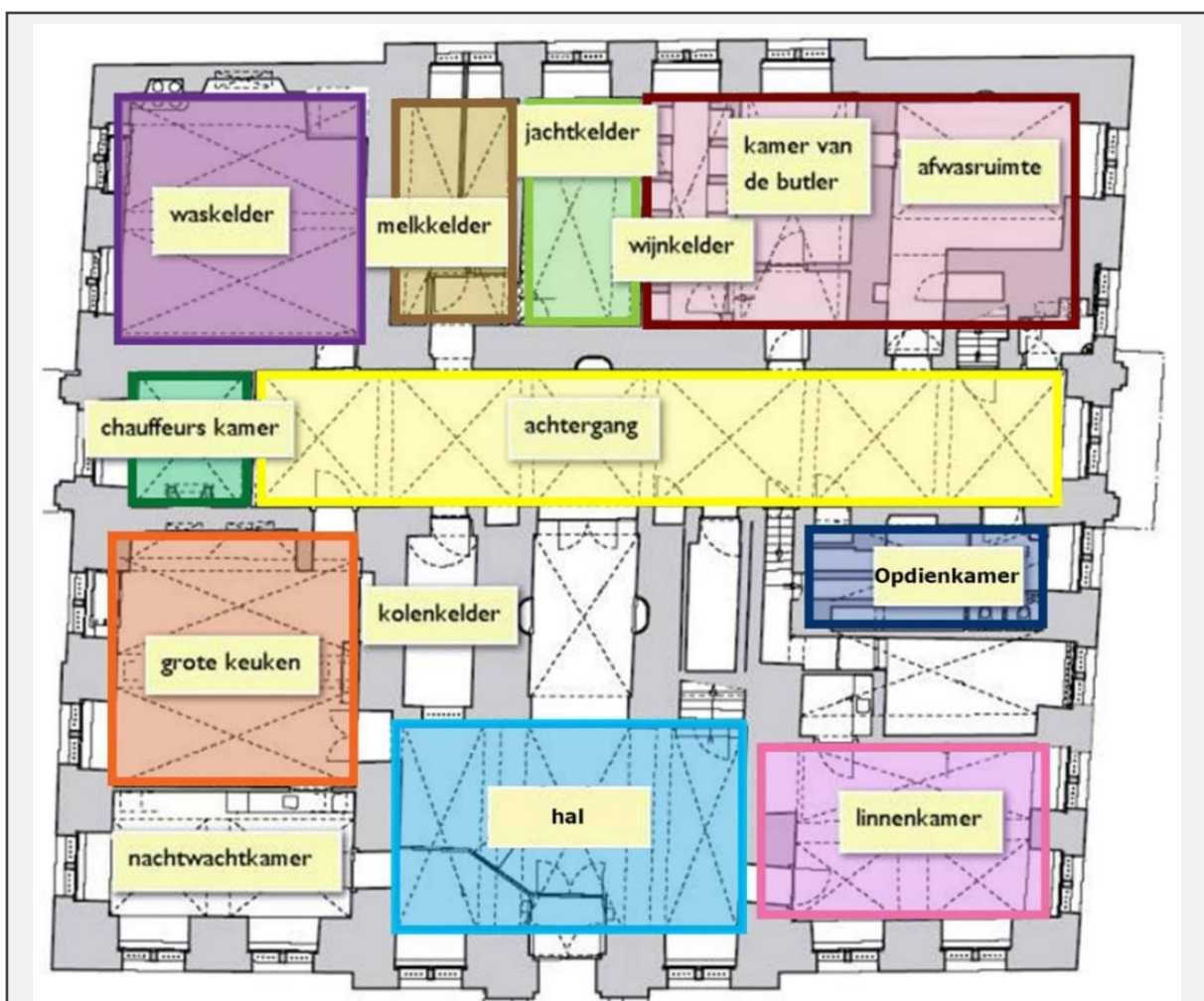
¹³⁸ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.

¹³⁹ Ibidem.

afhing van hun baan. In het huisarchief van Amerongen is bijvoorbeeld een brief gevonden waarin de voormalige tuinbaas de graaf haast smeekt of zijn spullen nog een aantal dagen extra in de dienstwoning mogen blijven staan aangezien hij nog geen nieuwe betrekking had gevonden.¹⁴⁰

2.3 Werkvertrekken

Naast de slaap- en woonruimtes waren er ook talloze werkvertrekken. In de functies van de werkkamers zijn er veel overeenkomsten. Alle vier de huizen hadden bijvoorbeeld een linnenkamer, was- en droog/mangelkamer, provisie- en voorraadkamers, een keuken en vaak een ruimte die als dienkamer werd gebruikt. Afbeelding 4 toont een reconstructie van de indeling van het souterrain op Amerongen en geeft een aardig beeld van de diverse werkvertrekken. Op alle vier de huizen is er ook een ruimte die de functie van personeelskantine had. Op Middachten was dit de 'bodenkamer' (zie afbeelding 5); een ruim vertrek in de kelder met een grote ovale tafel met stoelen en een haard.¹⁴¹ Op Amerongen was er naast de keuken een personeelsvertrek waar het personeel samenkwam.¹⁴² Op Verwolde had de keuken in het souterrain ook de functie van personeelskamer.¹⁴³

Afbeelding 4 : Een reconstructie van het souterrain van kasteel Amerongen. Bron: Frederieke van Wijk.

¹⁴⁰ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 482, 'Correspondentie over enige leden van het personeel, 1880-1905'.

¹⁴¹ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 16.

¹⁴² Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck*, 67.

¹⁴³ Jorien Jas, 'Onrust in het Onderhuis', vaste presentatie op huis Verwolde, geraadpleegd op 6 april 2023.

Afbeelding 5: De bodenkamer in het souterrain van kasteel Middachten. Bron: Eigen foto, 29 maart 2023.

De keuken, vooral als deze ook diende als personeelskamer, was de plek waar het personeel samenkwam, maar ook leden van de familie kwamen hier. Uit de herinneringen blijkt dat de adellijke familie, met name de kinderen, de keuken vaak zag als een plek van gezelligheid. Bij het ophalen van herinneringen door de familie Van Tuyll van Serooskerken op slot Zuylen werd de keuken beschreven als een ‘walhalla’, een plek waar het ‘gewoon grappig en gezellig’ was en waar je ook als kind van de adellijke familie welkom was, althans ‘als je niet lastig was’.¹⁴⁴ Een ander familielid vertelt enthousiast: ‘als klein kind leer je dat je op tijd in de keuken moet zijn’.¹⁴⁵ Mogelijk dat er dan wat lekkers te halen was, al wordt dat niet letterlijk uitgesproken. Daarnaast wordt de keuken vergeleken met de eetkamer waar het ‘toch wel een vrij stijve toestand’ was.¹⁴⁶ Op Verwolde is de keuken eenzelfde soort plek geweest. De jongste zoon van de baron en barones stelt: ‘De keuken was het trefpunt voor het personeel. Met koffietijd kwam iedereen hiernaartoe. Dat was een heel gezellige toestand’.¹⁴⁷ Dochter des huizes Françoise schrijft in haar herinneringen nog uitgebreider over de keuken:

*De keuken was toen altijd even gezellig; overdag was er veel aanloop; boeren, die eieren kwamen brengen, die mijn vader wilden spreken, postbode, bakker. Op 't groote fornuis was er altijd kokend water en een koffiepote. 's Avonds werd er in den ouden tijd niet uitgegaan, voor een meisje alleen was dat "niet netjes". Allen zaten om de groote tafel te naaien aan haar uitzet. [...] Veel koffie werd er dan gedronken – daar geurde 't heele onderhuis 's avonds naar. Soms las de keukenmeid voor. En soms werd er gezongen.*¹⁴⁸

Het beeld van de personeelskamer of ‘bodenkamer’ op Amerongen en Middachten sluit hier bij aan. Op Amerongen was daar gebak als er iemand jarig was en dan werden ook de kinderen van

¹⁴⁴ Slot Zuylen, *Familieverhalen*, 2022, geluidsopnames die gemaakt zijn toen leden van de familie Van Tuyll van Serooskerken door Slot Zuylen liepen om herinneringen op te halen.

¹⁴⁵ Slot Zuylen, *Familieverhalen*, oral history, 2022.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Jas, ‘Onrust in het Onderhuis’, vaste presentatie op huis Verwolde, geraadpleegd op 6 april 2023.

¹⁴⁸ Bongger-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 63

de familie uitgenodigd.¹⁴⁹ In de keuken van Amerongen kwam ook de gravin elke ochtend langs om het menu te bespreken met de kok.¹⁵⁰ Koetsier Dijkerman van Middachten had ook warme herinneringen aan de bodenkamer. Tijdens advent werden 's avonds hazel- en walnoten gekraakt en gepeld. Volgens Dijkerman was dit 'een gezellig karweitje, waarbij we met meerderen in een kring zaten; soms las iemand uit de kring voor of werd er met zijn allen gezongen.'¹⁵¹ Kortom, de keuken of bodenkamer was naast een functionele werkruimte ook een plek om samen te komen. Het was een plek waar zowel personeel als de familie kwamen en waar de etiquetteregels van de eetzaal in minder mate golden. Dit beeld sluit goed aan bij de afnemende formaliteit die Girouard vermeld.

Inherent verbonden aan de keuken is het dienen bij diners. Hier wordt beknopt iets gezegd over wie er dienden, en onder 2.4 is meer te lezen over de routes vanuit de keuken naar de eetzaal. Het eten werd bereid in de keuken door de kok(kin) met behulp van keukenmeiden, maar zij dienden het niet op in de eetkamer. In plaats daarvan werd het eten naar de dienkamer gebracht en vanuit daar door het mannelijk huispersoneel in de eetzaal opgediend.¹⁵² Dit was vooral een statuskwestie; mannelijk huispersoneel stond hoger in aanzien, mede omdat de burgerij vaak enkel vrouwelijk huispersoneel in dienst had.¹⁵³ Het hebben van mannelijk huispersoneel moest dus worden getoond aan de gasten. In de dienkamer kwamen veel verschillende functies elkaar dus tegen.

Op basis van de aantallen huispersoneel op de casushuizen, zoals geconcludeerd in hoofdstuk 1, blijkt dat dienen met enkel mannelijk personeel bij grotere diners moeilijk was. In dat geval sprong bijvoorbeeld de koetsier of chauffeur als huisknecht bij.¹⁵⁴ Op Middachten diende koetsier Dijkerman bijvoorbeeld bij grotere partijen.¹⁵⁵ Een andere manier om genoeg dienend mannelijk huispersoneel te hebben, was het uitlenen van personeel. Dijkerman diende bijvoorbeeld meerdere malen bij bevriende adellijke families.¹⁵⁶

Niet alleen de keuken en bodenkamer waren plaatsen van ontmoeting. Uit het bronmateriaal blijkt dat ook in andere werkvertrekken personeelsleden en familieleden elkaar troffen, bijvoorbeeld in de linnenkamer. Linnengoed was een belangrijk onderdeel van de gewoontes rondom diners en een grote taak voor het personeel. Er waren in de casushuizen dan ook ruime linnenkamers. Op Zuylen was er zelfs een linnen- en een mangelkamer; beide ruime vertrekken.¹⁵⁷ Op Amerongen werd de linnenkamer in het onderhuis door diverse mensen gebruikt. Zo was hier elke morgen de koffiepauze voor het personeel waarbij ook Elizabeth van Aldenburg-Bentinck (dochter van Godard) vaak aanwezig was.¹⁵⁸ Op Verwolde kwam de huisknecht regelmatig een kijkje nemen, want het linnengoed was zijn verantwoordelijkheid.¹⁵⁹

Het werk rondom het linnengoed werd gedurende de onderzoeksperiode minder arbeidsintensief. Zo werd huis Verwolde in 1926 voorzien van stromend water en elektriciteit waardoor er elektrisch gestreken kon worden.¹⁶⁰ Op Zuylen werden de werkzaamheden verzacht

¹⁴⁹ Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck*, 67.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 36.

¹⁵² Olivier Mertens, *Te gast op Middachten* (Amsterdam 2015) 31.

¹⁵³ Dit had ook te maken met de hogere salarissen voor mannelijk personeel. (zie ook hoofdstuk 1) Bron: Ileen Montijn, *Leven op stand, 1890-1940* (Amsterdam 1998) 220-221.

¹⁵⁴ Montijn, *Leven op stand*, 221.

¹⁵⁵ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 105.

¹⁵⁶ Ibidem, 105.

¹⁵⁷ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 264, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1841-1912'.

¹⁵⁸ Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck*, 58.

¹⁵⁹ Jas, 'Onrust in het Onderhuis', vaste presentatie op huis Verwolde, geraadpleegd op 6 april 2023.

¹⁶⁰ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 1082, 'Beschrijving van de restauratie en uitbreiding van het huis Verwolde in 1926/1927 Fragment, z.j. [vóór 1963]'.

door de aankoop van een 'motor-waschküche' in Duitsland in 1922.¹⁶¹ Aangedreven door een motortje kon dit apparaat het wasgoed tussen twee walsen strak maken en drogen.

Kortom, door net als Girouard specifiek te kijken naar het gebruik van ruimtes is te concluderen dat er niet een volledig doorgetrokken scheiding was tussen de familie en het personeel of tussen het personeel onderling. Dit sluit aan bij Girourads stelling dat de formaliteit in de sociale omgang in het huis afnam. In elk huis was er bijvoorbeeld een ruimte die als personeelskamer functioneerde waar het personeel samenkwam, maar waar ook de familie soms aanwezig was. Ook diverse functies en zowel mannelijk als vrouwelijk personeel werkten in diverse werkvertrekken samen. Dit verschilt dus wezenlijk met de slaapkamers waarbij de mannenkamers juist ver verwijderd waren van de vrouwenkamers. Wat wel overeenkomt met de slaapkamers is dat de werkvertrekken tijdens de onderzoeksperiode voorzien werden van nieuwe voorzieningen.

2.4 Smalle gangen en steile trappen

De personeelsvertrekken waren anders gelegen dan de familieruimtes, maar ook de routes van het personeel in het huis verschilden. Deze personeelsroutes begonnen al bij de ingang van het huis. Vaak was er namelijk een hoofdingang voor de familie en een dienstingang voor het personeel en de leveranciers. Bij Amerongen was dit door middel van een dubbele brug. Boven liepen de familie en gasten terwijl de benedenbrug voor het personeel was. Zij kwamen zo ook direct in het souterrain uit bij de personeelsvertrekken. Bij kasteel Middachten is de situatie vergelijkbaar. Hier is één brug die uitkomt op een bordestrap en links en rechts van de bordestrap zijn kleine trappetjes naar beneden die uitkomen bij de personeelsingang en direct toegang geven tot de kelder. Huis Verwolde had na de verbouwing van 1890 een zijdeur die toegang gaf tot de centrale gang van de kelder.¹⁶² Na de verbouwing van 1926 was de situatie gewijzigd en was er een personeelsingang onder het noordwestelijk terras.¹⁶³

Slot Zuylen had als enige van de casushuizen geen personeelsingang. Mogelijk had dit te maken met de ruimte achter de hoofdingang. In het geval van Amerongen, Middachten en Verwolde stapte je meteen een indrukwekkende vestibule of entreehal binnen. Bij slot Zuylen was dat niet het geval. Achter de voordeur was een hal met meteen links en rechts een marmeren trap omhoog die naar de beletage leidde. (zie afbeelding 6) Personeel kwam wel door deze deur, maar nam niet de monumentale marmeren trap, maar kon via de kelderruimtes via een steilere trap de keuken bereiken of via een achter een deur verstopte trap de beletage.

Het moet voor het huispersoneel niet makkelijk geweest zijn om met bijvoorbeeld emmers water andere verdiepingen te bereiken, want ook in de andere casushuizen waren de ruime hoofdtrappen niet voor het personeel. Op Middachten waren er smalle trappen in de risalieten van het kasteel. Bij slot Zuylen zijn er twee trappenhuizen; één is ruim van opzet en één wat smaller en steiler. Er is geen bewijs, maar het is aannemelijk dat de laatstgenoemde voor het personeel was. Bij de verbouwing van huis Verwolde in 1890 werd er een uitbouw gemaakt waar de diensttrappen in komen. Bij de verbouwing van 1926 werd er zelfs een personenlift aangelegd.¹⁶⁴ Aan het feit dat deze ook naar het onderhuis ging, is op te maken dat de lift (ook?) voor het personeel was bedoeld. Ook op kasteel Middachten is aan het begin van de twintigste eeuw een lift aangelegd.

In veel adellijke huizen was de route naar de eetzaal van belang, zowel voor de gasten als

¹⁶¹ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.

¹⁶² Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 12839, 'Opmeting van het souterrain van huis Verwolde', 1926. Geraadpleegd via Collectie Gelderland op 12 april 2023.

¹⁶³ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 1082, 'Beschrijving van de restauratie en uitbreiding van het huis Verwolde in 1926/1927 Fragment, z.j. [vóór 1963]'.

¹⁶⁴ Jas, *Verwolde*, 9.

voor het personeel. Ook dit waren gescheiden routes. In de vier casushuizen kwamen de gasten via een vestibule of andere entreehal via een grote zaal of salon in de eetzaal terecht. Deze route was er een van manifestatie; via indrukwekkende trappenhuisen en onder toezicht van de voorouders op schilderijen werd de eetkamer bereikt.

Afbeelding 6: De hal van slot Zuylen in de jaren dertig. Links is nog net één van de twee marmeren trap zichtbaar die naar de hoofdingang leidt. Bron: Fotocollectie Slot Zuylen.

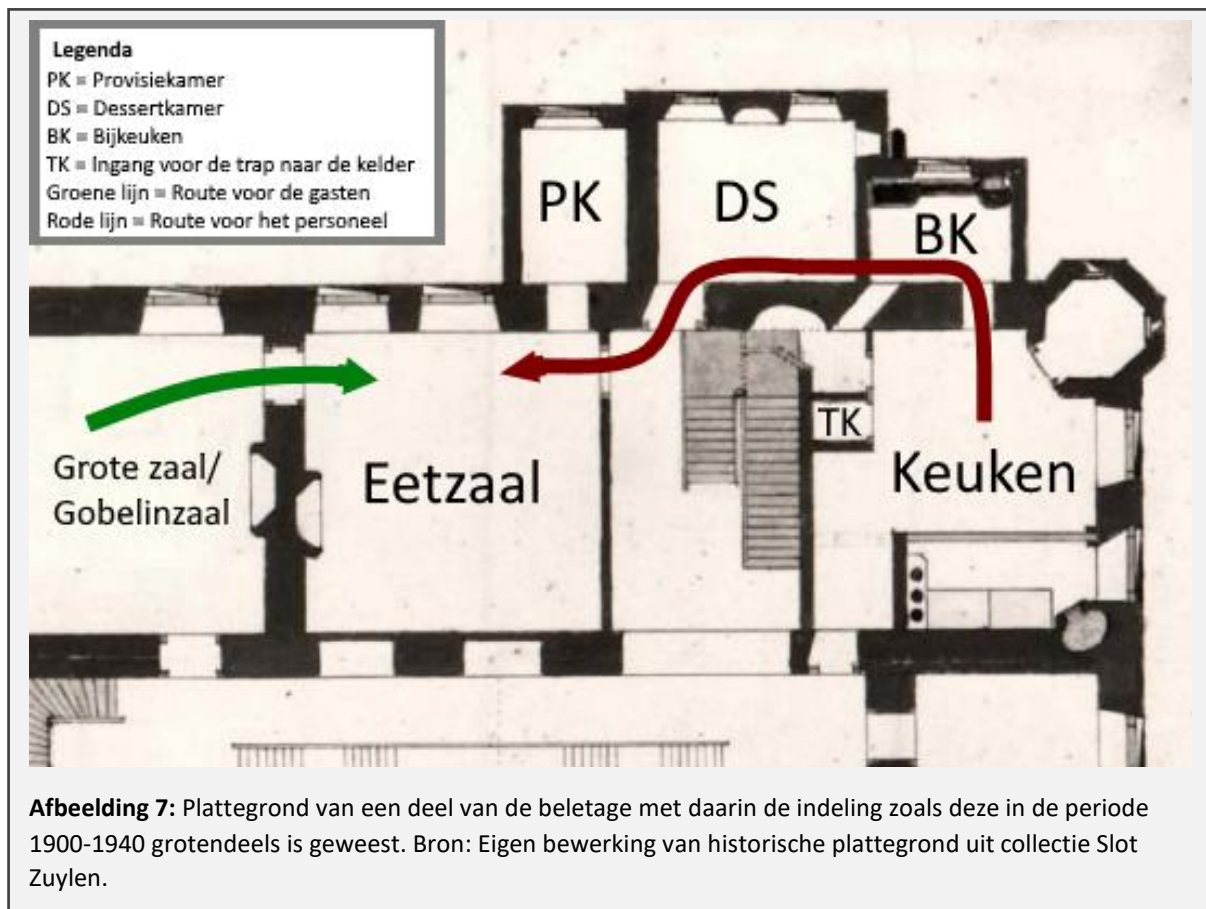
Het personeel bereikte via een andere weg de eetkamer. In veel gevallen was er voor het personeel een dienkamer grenzend aan de eetkamer vanuit waar geserveerd werd. Een dergelijke werkruimte vormde de overgang van personeelsruimtes naar representatieve ruimtes. Vaak was de keuken een verdieping lager dan de eetzaal. Op Verwolde waren de keuken en de dienkamer met een klein liftje met elkaar verbonden zodat het eten snel vanuit de keuken in de eetkamer kon komen.¹⁶⁵ Bij Amerongen was er een dienkamer direct onder de eetzaal en waren deze twee ruimtes via een trap met elkaar verbonden.

Bij slot Zuylen bevond de keuken zich echter op de beletage. Dat is te verklaren door het overstromingsgevaar van de nabijgelegen rivier de Vecht.¹⁶⁶ De keuken op Zuylen werd door de hal van de eetzaal gescheiden en was bovendien verbonden door een uitbouw. Deze uitbouw vormde de personeelsverbinding tussen de keuken en de eetzaal. Afbeelding 7 toont een reconstructie van de indeling in de periode 1900-1940 op basis van diverse bronnen; de herinneringen van familieleden,

¹⁶⁵ Jas, *Verwolde*, 18.

¹⁶⁶ Verboeket, *Slot Zuylen*, 86.

schetsen van plattegronden voor reparatiewerkzaamheden aan de provisiekamer, documentatie van de aanleg van elektrisch licht in 1922 en de al eerder gebruikte inventarislijst uit 1908.¹⁶⁷

De keuken was voor het personeel via een lange trap uit de kelder te bereiken waardoor voorraad en dergelijke niet via de hal gebracht hoefde te worden. Vanuit de keuken was de bijkeuken bereikbaar. In andere huizen, bijvoorbeeld Amerongen, werd de bijkeuken gebruikt als waskeuken.¹⁶⁸ Vanuit de bijkeuken was de 'dessertkamer' te bereiken. Op de plattegrond op afbeelding 7 zit hier geen deur, maar de plattegrond toont de achttiende-eeuwse situatie. Schijnbaar is hier later een doorgang gemaakt. De dessertkamer werd in de herinneringen van de familieleden treffend de 'pantry' genoemd.¹⁶⁹ Hier werd serviesgoed en eten klaargezet voor het opdienen in de eetzaal en stond glaswerk opgeslagen.¹⁷⁰ De provisiekamer was vanuit de eetzaal te bereiken en hoorde in het gebruik ook niet bij de dessertkamer, bijkeuken en keuken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de elektrische verlichting van de provisiekamer bij dezelfde groep zat als de eetkamer en de keuken juist

¹⁶⁷ Slot Zuylen, *Familieverhalen*, oral history, 2022. & Utrechts Archief, Utrecht, *76 Huis Zuilen*, inventarisnummer 264, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1841-1912'. & Utrechts Archief, Utrecht, *76 Huis Zuilen*, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'. & Utrechts Archief, Utrecht, *76 Huis Zuilen*, inventarisnummer 273, 'Inventarisatielijst behorende bij de brand- en inbraakpolis van het huis Zuilen, 1921, met lijst van zilver en servies, 1918, en een rekening van in 1861 gekochte Saksische kopjes'.

¹⁶⁸ De Boer-van Hoogevest (red.), *Restauratie Kasteel Amerongen*, 21.

¹⁶⁹ Slot Zuylen, *Familieverhalen*, oral history, 2022.

¹⁷⁰ Utrechts Archief, Utrecht, *76 Huis Zuilen*, inventarisnummer 273, 'Inventarisatielijst behorende bij de brand- en inbraakpolis van het huis Zuilen, 1921, met lijst van zilver en servies, 1918, en een rekening van in 1861 gekochte Saksische kopjes'. & Van der Goes, *Slot Zuylen*, 20.

samen met onder andere de dessertkamer, bijkeuken en keukenkelder een groep vormde.¹⁷¹ Bovendien herinneren de nazaten van de familie Van Tuyll van Serooskerken zich dat de provisiekamer in principe altijd op slot zat en enkel de barones deze opende.¹⁷² In de casushuizen was er dus een soort buffer tussen de keuken en de eetzaal met bijbehorende gebouwen. De uitgewerkte personeelsroute bij Zuylen toont duidelijk deze overgang van personeelsruimtes naar representatieve ruimtes.

Een essentieel onderdeel voor het personeel bij het bewegen door het huis in de onderzoeksperiode was het bellenbord. Gedurende de onderzoeksperiode krijgen de casushuizen een elektrisch bellenbord. Dit was het communicatiemiddel tussen de familie en het personeel.¹⁷³ In het huis werden knopjes aangebracht en zodra daar op gedrukt werd, ging er een bel af en verscheen er een nummertje op het bellenbord.¹⁷⁴ De nummers correspondeerden met de ruimtes in het huis. Zo wist het personeel in welke ruimte hun hulp was gewenst. Dit systeem vormde dus de rechtstreekse verbinding tussen het personeel en de familie en bepaalde waar het personeel moest zijn. Bovendien dwong het systeem af dat het personeel continu oproepbaar was.

Het bellenbord was echter een breder communicatiemiddel in het huis dan enkel een manier voor de familie om personeel te roepen. Dit blijkt allereerst uit de verbindingen die er op Middachten waren. Naast de nummertableaus waarop het personeel kon zien in welk vertrek er gedrukt was, waren er diverse opties voor communicatie tussen personeel onderling. Zo was er een aparte scheiding van de keuken naar de dienkamer en een naar het personeel in de bijgebouwen op het voorplein.¹⁷⁵ Bovendien kon het personeel verschillende belsignalen naar het stalpersoneel geven, een soort codetaal, waaraan verschillende opdrachten gekoppeld waren, bijvoorbeeld 'voorrijden voor station De Steeg'.¹⁷⁶

Bij Zuylen kwam er in 1922 een 'electrische schelinstallatie'. Deze installatie is niet bewaard, maar op basis van de documenten over de aanleg is het systeem te reconstrueren.¹⁷⁷ Er hingen in het slot twee nummertableaus; één in de hal op de eerste verdieping en één in de hal op de tweede verdieping. Opvallend is dat beide tableaus vlakbij de hoofdtrap hingen en daarmee in het zicht van iedereen gehangen moeten hebben. (zie afbeelding 8) Dit wijst op een minder rigide (ruimtelijke) scheiding van personeel en familie. Net als op Middachten was er ook op Zuylen een 'codetaal'; aan de hand van het aantal keer bellen werd gecommuniceerd welk personeelslid er nodig was.¹⁷⁸ Er werden negentien kamers voorzien van een drukknop. Daaronder bevonden zich vrijwel alle kamers op de eerste en tweede verdieping. Ook sommige personeelsvertrekken, zoals de 'huishoudkelder' en 'meubelzolder', kregen een drukknop.¹⁷⁹

¹⁷¹ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.

¹⁷² Slot Zuylen, *Familieverhalen*, oral history, 2022.

¹⁷³ De Keyzer, *Madame est servie*, 129.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 130.

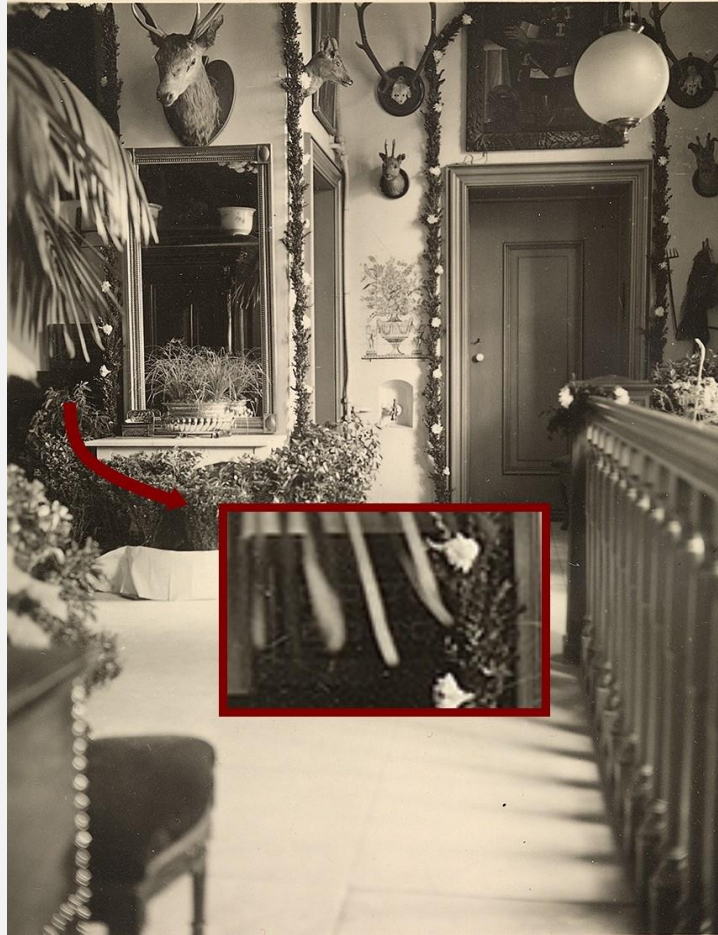
¹⁷⁵ Huisarchief Middachten, De Steeg, doos 33, Synthese van brieven uit oktober 1901 van de firma Siemens en Halske.

¹⁷⁶ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 97.

¹⁷⁷ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.

¹⁷⁸ Slot Zuylen, *Oral History interview met Johanna Wilhelmina Elders – barones van Tuyll van Serooskerken (1923-2011)*. Zij groeide op op slot Zuylen als dochter van de laatste baron en barones die het kasteel bewoonden. Interview is afgenomen door Hester Kuiper (destijds conservator van Slot Zuylen) op 8 november 2005.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

Afbeelding 8: De hal op de eerste verdieping van Slot Zuylen in de jaren dertig met daarin een uitsnede van het bellenbord die nog net zichtbaar is op de foto. Rechts is de balustrade te zien van de marmeren trap naar de hoofdingang en meteen links van het bellenbord bevindt zich de hoofdtrap van de beletage naar de eerste verdieping. Bron: Fotocollectie Slot Zuylen.

Het gebruik van drukknoppen in personeelsvertrekken toont eveneens aan dat het bellenbord een breder communicatiemiddel was. Ook op Verwolde hadden personeelskamers een drukknop. De lijst die op huis Verwolde nog steeds naast het bellenbord hangt, vermeldt bijvoorbeeld de kamer van de huishoudster, de personeelsslaapkamers en zelfs de personeelsbadkamer.¹⁸⁰ (afbeelding 9) De familie reageerde niet op het geluid van de bel, dus zodra er vanuit een personeelsvertrek gebeld werd, kwam een ander personeelslid. Het bellensysteem was dus ook een manier waarmee personeel onderling kon communiceren.

Kortom, door de personeelsroutes te zien als reflectie van normen en waarden, in lijn met Girouard, is iets te zeggen over de sociale relaties in de huizen. De routes toonden dat het personeel onzichtbaar door het huis moest kunnen bewegen. Op sommige momenten was het personeel echter ook juist zichtbaar. Zo zat het bellenbord op Zuylen op een ook voor gasten zichtbare en centrale plek. Bovendien was mannelijk personeel in livrei bij diners juist belangrijk om te 'tonen', omdat dit status gaf. (zie ook 3.2.2) Dit personeel betrad de eetkamer via de dienkamer, een soort bufferruimte tussen de representatieve ruimtes en de personeelsvertrekken. Daarnaast was er het bellensysteem dat bepaalde wanneer het personeel waar moest zijn. Het bellenbord was in de

¹⁸⁰ Gebaseerd op de bewaarde lijst bij het bellenbord in huis Verwolde. Geraadpleegd bij een bezoek aan huis Verwolde op 6 april 2023.

casushuizen echter niet enkel een manier van communiceren van 'upstairs' naar 'downstairs', maar ook een communicatiemiddel voor personeel onderling.

Afbeelding 9: De lijst die verklaart welke kamers met welke nummers op het bellenbord corresponderen. Deze lijst hangt naast het bellentableau op huis Verwolde. Bron: Eigen foto, 6 juni 2022.

2.5 Conclusie

De ruimtelijke indeling van de casushuizen heeft meerdere aspecten van de verhouding tussen het huispersoneel en de adellijke families blootgelegd. Bij een analyse die sec focust op de ruimtelijke indeling valt vooral de hiërarchie op. De huizen waren zo ingedeeld dat het personeel grotendeels onzichtbaar was voor de familie. Zo waren hun kamers 'verstopt' op bijvoorbeeld de zolders.

Daarnaast waren er speciale personeelsingangen en -trappen. De hiërarchie is ook te zien bij het huispersoneel onderling. Sommige functies hadden bijvoorbeeld grotere kamers of zelfs een woning op het landgoed. De functies met een ruimere leefruimte komen in grote mate overeen met de functies waarvan in hoofdstuk 1 is gebleken dat ze relatief langer in dienst bleven.

Door net als Girouard de gebruiksmanieren van ruimtes te analyseren, wordt het rigide hiërarchische beeld genuanceerd en dit past bij Girouards stelling dat de formaliteit in de adellijke huizen afnam. Zo bleken de upstairs- en downstairs-leefwerelden ook bij elkaar te komen. Zo kwam de vrouw des huizes in de keuken afspraken maken over het eten. Bovendien werd de keuken herinnerd en beschreven als een levendige en gezellige ruimte waar bijvoorbeeld ook vaak de kinderen van de adellijke familie kwamen. Dat zij deze vrijheid hadden en hier ook gebruik van maakten, toont dat beide leefwerelden niet streng gescheiden bleven. Daarnaast hing het bellenbord bij Zuylen bijvoorbeeld op een voor iedereen zichtbare plek in plaats van in een personeelsruimte. Bovendien was het bellenbord niet enkel een manier van de familie om het personeel op te roepen, maar ook een manier waarop personeel onderling kon communiceren.

Het rigide hiërarchische beeld wordt ten tweede genuanceerd doordat in hoofdstuk 1 is getoond dat personeel kon opschuiven in de hiërarchie door de carrièremogelijkheden en daarmee een betere woonruimte kon krijgen. Dit geldt voor sommige functies in beperktere mate dan voor andere functies, maar promoties waren niet zeldzaam. Daarmee was het mogelijk om als inwonend personeelslid een woning op het landgoed te krijgen waar je met je gezin kon wonen. Ook de onderlinge hiërarchie bij het huispersoneel was dus niet volledig vast, maar kon verschuiven.

Ten derde is een belangrijke conclusie dat het personeel meedeelde in de modernisering die plaatsvonden. In de casushuizen kwamen er ook in de personeelsvertrekken noviteiten als elektrisch licht, verwarming en modern sanitair. Het wooncomfort van het personeel nam daardoor toe. Ook werden de werkzaamheden verlicht door elektrische apparaten. Dergelijke voorzieningen waren in de onderzoeksperiode nog luxeproducten. Mogelijk hebben deze modernisering een iets te maken met het feit dat personeel vanaf de jaren twintig lastiger te vinden was en de families met deze modernisering een aantrekkelijker werkgever wilden zijn. Dit is echter lastig met zekerheid te zeggen, omdat de informatie over de modernisering uit bouwdocumenten komt waardoor het gissen blijft naar de achterliggende motivatie voor de modernisering.

Er is al met al een discrepantie tussen de analyse van de ruimtelijke indeling en de analyse van het gebruik van de ruimtes. Deze discrepantie kan deels worden verklaard doordat de ruimtelijke indeling vaak al voor de onderzoeksperiode is ontstaan en dus uit een langere traditie komt. De conclusie dat de personeelsvertrekken ook door de familie werden betreden en het gebruik van de ruimtes geen volledig rigide scheiding tussen personeel en de familie toont, gaat in tegen veel wetenschappelijke literatuur. Daarin is tenslotte de aanname dat personeel en familie twee gescheiden leefwerelden waren, zoals in hoofdstuk 1 is uitgewerkt. Tegelijkertijd sluit deze conclusie wel aan bij Girouards stelling dat de formaliteit in de omgang in het huis afnam. Ook sluit de conclusie aan bij de sociaalhistorische context van de vooroorlogse periode. Langzaam kwamen er scheurtjes in het tot dan toe vaststaande klassenverschil tussen personeel en familie. Het personeel werd bijvoorbeeld iets mondiger.¹⁸¹ Bovendien kwamen alternatieve beroepen, bijvoorbeeld in de fabriek met duidelijke afgebakende arbeidstijden, in trek.¹⁸² Er viel dus, ook voor laag opgeleid personeel, iets te kiezen.

¹⁸¹ Montijn, *Leven op stand 1890-1940*, 214.

¹⁸² Henkes & Oosterhof, *Ben je boven Kaatje?*, 16. & Girouard, *Life in the English Country Houses*, 309.

Hoofdstuk 3 – Het spel van de omgang

“Mijn eerste grote kinderverdriet”

Zo ver weg als de slaapkamers in de huizen verstopt waren, zo dichtbij stonden sommige personeelsleden bij privéaangelegenheden van de familie. Dit hoofdstuk zet uiteen hoe de (persoonlijke) band tussen personeel en adellijke familie er precies uitzag en in welke gedragingen deze omgang vorm kreeg. Dit wordt gedaan door een dramaturgisch perspectief in te nemen, gebaseerd op het werk en de terminologie van Erving Goffman. Allereerst wordt dit conceptuele kader verder toegelicht. Vervolgens wordt Goffmans model toegepast op de omgang tussen personeel en familie. Tot slot wordt er ingezoomd op de vraag hoe persoonlijk het contact tussen de familie en het personeel precies was.

3.1 Het kasteel als theater

In 1956 verscheen het boek *The Presentation of Self in Everyday Life* van de socioloog Erving Goffman.¹⁸³ Goffman ziet het sociale leven als een theatervoorstelling waarin mensen als een soort acteurs een rol spelen. Iedereen kan meerdere wisselende rollen hebben afhankelijk van de context. Hiermee regisseren mensen welke indruk ze achterlaten.¹⁸⁴ Met andere woorden; ze doen aan perceptiemanagement. Belangrijk onderdeel van het spelen van een rol zijn de andere mensen die aanwezig zijn; het ‘publiek’. Zij interpreteren continu de rol van andere mensen, terwijl tegelijkertijd iedereen zijn eigen rol aanpast aan het publiek om een gunstige indruk te wekken.¹⁸⁵

Bij Goffmans model horen diverse bruikbare begrippen voor dit onderzoek. Allereerst zijn er de begrippen *frontstage* en *backstage*. Frontstage verwijst naar de momenten waarop mensen gezien worden door anderen en zich gedragen volgens bepaalde standaarden. Zo ontstaat er een ‘sociale façade’.¹⁸⁶ Deze façade kan backstage (deels) verdwijnen.¹⁸⁷ Er zijn dan geen toeschouwers, maar dat betekent niet dat iemand dan alleen is. Backstage kunnen mensen ook met andere mensen zijn die dezelfde performance geven. Zo’n groep noemt Goffman een ‘team’.¹⁸⁸ Verder is er de ‘entourage’ die invloed kan hebben op de rol.¹⁸⁹ Hiermee wordt bedoeld op bijvoorbeeld de ruimte. Specifieke objecten die invloed hebben op de rollen zijn de ‘rekwisieten’.¹⁹⁰ Er zijn ook bepaalde situaties of scenario’s waarbij er ‘sociale scripts’ zijn; deze ongeschreven scripts vertellen hoe de ‘acteur’ zich zou moeten gedragen en kennis van deze scripts is dus van belang.¹⁹¹

Sociale interactie zien als een theatervoorstelling levert een interessant analysemodel op voor dit onderzoek. De begrippen zijn namelijk goed toepasbaar op de omgang tussen het personeel en de familie. De casushuizen worden dan theaters en het personeel en de familie worden acteurs die afhankelijk van de context bepaalde rollen spelen om de indruk die ze bij het publiek, bijvoorbeeld de gasten, en bij elkaar achterlaten te bepalen. De livreeën van het personeel zijn dan voorbeelden van rekwisieten en de inrichting van de ruimtes is de entourage.

¹⁸³ Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (Edinburgh 1956).

¹⁸⁴ Erving Goffman, *De dramaturgie van het dagelijks leven: Schijn en werkelijkheid in sociale interacties* (vertaald door P. Nijhoff en G.J. Johannes) (Utrecht 2018) 10.

¹⁸⁵ Barry Materman, *Menno ter Braak en het dramaturgisch perspectief* (Amsterdam 1986) 13.

¹⁸⁶ Goffman, *De dramaturgie van het dagelijks leven*, 27.

¹⁸⁷ Ibidem, 70.

¹⁸⁸ Ibidem, 47.

¹⁸⁹ Ibidem, 13.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ Susie Scott e.a., ‘Goffman in the Gallery: Interactive Art and Visitor Shyness’, *Symbolic Interaction* 36 (2013) 4, 417-438, aldaar 435.

Het huispersoneel kan gezien worden als een team. Dat betekent in Goffmans model dat als het personeel onder elkaar is, backstage dus, er geen rollen gespeeld worden. Frontstage en backstage komen echter niet overeen met upstairs en downstairs. In hoofdstuk 2 is tenslotte juist gebleken dat de familie ook in een aantal personeelsvertrekken kwam. In zo'n geval kon ook de keuken, een downstairs-vertrek, voor het personeel veranderen van backstage in frontstage. Andersom kan de eetkamer, een upstairs-vertrek, backstage zijn als daar bijvoorbeeld door het personeel de tafel gedekt werd waar de familie niet bij was. De adellijke familie is ook te zien als een team. In het bijzijn van personeel of gasten spelen zij een rol en zijn ze frontstage, maar bijvoorbeeld enkel met naaste familieleden zijn zij backstage. Frontstage en backstage komen dus niet overeen met vaststaande ruimtes. Ruimtes kunnen afhankelijk van de context frontstage en backstage zijn.

Een belangrijk onderdeel van het uitvoeren van een rol is volgens Goffman de controle over de informatie die gegeven wordt door de acteur.¹⁹² Bepaalde informatie kan bijvoorbeeld nadelig zijn voor de gewenste indruk en daarom beter achterwege gelaten worden. Een team moet dus in staat zijn om informatie geheim te houden; de *secrets of the show*.¹⁹³ Goffman onderscheidt daarbij diverse soorten geheimen waarvan er met name twee voor dit onderzoek interessant zijn. Dat zijn de toevertrouwde geheimen (*entrusted secrets*) en de interne geheimen (*inside secrets*). Toevertrouwde geheimen zijn informatie van een andere groep waarvan wordt geacht dat deze niet gedeeld mag worden.¹⁹⁴ Interne geheimen zijn vooral bedoeld voor een groep of team om zich te onderscheiden van anderen en zijn dus vormen van informatie die anderen kunnen uitsluiten doordat ze deze informatie niet hebben.¹⁹⁵ Bij toevertrouwde geheimen gaat het in de context van dit onderzoek bijvoorbeeld om informatie die bepaalde personeelsleden konden hebben over de familie doordat ze direct betrokken waren bij het privéleven van de familie. Bij interne geheimen gaat het bijvoorbeeld om informatie die enkel het personeel wist over het huis doordat zij de personeelsvertrekken en de bijbehorende werkwijzen in deze vertrekken veel beter kenden dan de familie.

Goffmans dramaturgische perspectief biedt dus een passend kader om de interactie tussen personeel en familie te doorgronden. In 3.2 wordt Goffmans model toegepast op situaties die voor het personeel frontstage waren en wordt de rol die het personeel dan speelde geanalyseerd. In 3.3 wordt er ingezoomd op de vraag hoe persoonlijk het contact tussen huispersoneel en familie was. Daarbij wordt er vanuit de geest van Goffmans model gewerkt door gebruik te maken van zijn ideeën omtrent de 'secrets of the show'.

3.2 Het spel van de omgang

3.2.1 Showsollicitaties

Het eerste moment waarop het (toekomstige) personeelslid een rol opvoerde in het contact met de familie was tijdens de sollicitatieprocedure. Juist bij een sollicitatiebrief is er sprake van wat Goffman informatiecontrole noemt; sollicitanten proberen een gunstige indruk te geven door informatie weg te laten en andere informatie te benadrukken. Welke informatie exact is weggelaten, is niet meer te achterhalen, maar door gebruik te maken van 'reading against the grain' is het mogelijk om wel een beeld te vormen van de thema's die niet worden benoemd.

De sollicitatieprocedure startte vaak met een krantenadvertentie. Door het gebruik van dit

¹⁹² Gary D. Jaworski, 'Goffman's Interest in Spies and Espionage: The University of Chicago Context', *Symbolic Interaction* 44 (2020) 2, 392-411, aldaar 414.

¹⁹³ Jaworski, 'Goffman's Interest in Spies and Espionage', 414.

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ Ibidem.

medium zijn er diverse voorbeelden bewaard gebleven.¹⁹⁶ Van de 40 geanalyseerde krantenadvertenties van de casushuizen hebben er 29 betrekking op een werk-, linnen- of keukenmeid. Dit hoge aantal sluit aan bij de in hoofdstuk 1 geconstateerde hogere doorloop van deze beroepen. Alle advertenties zijn beknopt en geven ongeveer dezelfde informatie. Naast de functienaam en gewenste startdatum werd bij de advertenties van alle casushuizen 'P.G.' vermeld. Daarmee werd kenbaar gemaakt dat er een protestantse kandidaat werd gezocht. Opvallend is dat deze eis bij Verwolde en Middachten vanaf circa 1920 grotendeels verdween. Waarschijnlijk hangt dit samen met het moeilijker worden van genoeg personeel vinden. De advertenties voor Zuylen blijven wel consequent 'P.G.' benoemen, maar toch zijn er ook hier aanwijzingen dat personeel vinden lastiger werd. Zo werden tot 1920 de advertenties geplaatst in lokale kranten, terwijl er na 1920 ook advertenties kwamen in landelijke kranten of in regionale kranten uit een ander gebied. Zo werd de advertentie voor een werkmeid in 1926 ook in de *Emmer Courant* geplaatst.¹⁹⁷

Daarnaast geven de advertenties soms informatie over de gewenste leeftijd of huwelijks staat. Op Zuylen zochten ze bijvoorbeeld in 1906 een bij voorkeur gehuwde koetsier, in 1926 een werkmeid die minstens 25 jaar was en in 1930 een werkmeid van minstens 20 jaar.¹⁹⁸ Op Verwolde waren de wensen anders. In 1909 werd er gezocht naar een werk-linnenmeid van jonger dan 25 en de huisknecht die in 1919 gevonden moest worden, diende ongehuwd te zijn.¹⁹⁹ Op Middachten werden er soms ook leeftijdseisen gesteld. Zo mocht de huisknecht in 1907 niet ouder dan 25 jaar zijn en een derde huisknecht in 1913 zelfs niet ouder dan 21.²⁰⁰ Eenduidige conclusies zijn hieruit niet te trekken. Het lijkt erop dat de wensen afhankelijk van de rest van het personeelsbestand en afhankelijk van de situatie in het huis waren. Een ongehuwde kandidaat kon bijvoorbeeld praktischer zijn als er enkel een kamer in het huis beschikbaar was en geen woning op het terrein.

Veelvoorkomend is de eis van 'goede getuigen' in de krantenadvertenties. Om achter het belang van goede getuigschriften te komen, is het relevant om naar de sollicitatiebrieven te kijken. Ondanks dat deze spaarzaam bewaard zijn gebleven, zijn er in het huisarchief van Amerongen drie gevonden.²⁰¹ Het volledigst bewaard is de sollicitatie van C. Hardeman.²⁰² Zij reageerde op een krantenadvertentie waarin een werkmeid en onderkeukenmeid werden gezocht. Ze richtte zich tot de rentmeester van Amerongen. Hij functioneerde als tussenpersoon tussen de familie en het personeel. Bij Middachten was dit ook het geval, maar bij Zuylen en Verwolde werd de sollicitatie direct naar de baron of barones (afhankelijk van de functie) gestuurd. Hardeman voegde zich in de brief direct naar de rol die van haar verwacht werd en gaf informatie die aansloot bij de krantenadvertenties; ze is 23 jaar, protestants en heeft goede getuigen. Verder schreef ze dat ze in haar laatste betrekking als meid alleen was waarmee ze haar ervaring en zelfstandigheid toonde. Ook

¹⁹⁶ Via Delpher zijn diverse van deze krantenadvertenties terug te vinden. Bij deze analyse is gebruikt van 15 krantenadvertenties van Zuylen, 9 van Verwolde, 14 van Middachten en 2 van Amerongen. In de bronnenlijst is een overzicht van de exacte kranten waarin deze advertenties te vinden zijn. De advertenties zijn gevonden door functienamen als trefwoord te gebruiken in combinatie met de familienaam of de naam van het huis.

¹⁹⁷ *Emmer Courant*, 26 februari 1926, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023.

¹⁹⁸ *Het nieuws van den Dag; Kleine courant*, 27 juli 1906, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023. & *Emmer Courant*, 26 februari 1926, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023. & *De Standaard*, 11 januari 1930, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023.

¹⁹⁹ *Zutphense Courant*, 25 januari 1909, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023. & *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 9 januari 1919, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023.

²⁰⁰ *Arnhemse Courant*, 22 januari 1907, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023. & *Arnhemse Courant*, 20 mei 1913, geraadpleegd op Delpher op 28 juni 2023.

²⁰¹ Brieven zijn uit 1915 en 1916 en bevinden zich in archief: Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 481, 'Sollicitatiebrieven en getuigschriften, 1914-1916'.

²⁰² Ondanks dat ze dezelfde achternaam draagt als tuinbaas Hardeman van slot Zuylen is het niet mogelijk gebleken om te achterhalen of ze familie van elkaar waren.

stelde ze in de korte brief dat ze bij voorkeur als werkmeid aan de slag ging. De brief van Hardeman is in lijn met de andere twee bewaarde sollicitatiebrieven.

Hardeman werd na een goed getuigschrift van haar vorige werkgever aangenomen.²⁰³ De goede getuigen functioneerden dus als een derde persoon met relatief veel zeggenschap. Uit de brieven van Amerongen blijkt tenslotte dat goede getuigen daadwerkelijk werden geraadpleegd.²⁰⁴ Het belang van goede getuigen blijkt bovendien uit het aantekeningenboekje van het echtpaar Van der Borch-Voûte over hun personeel op Verwolde. Daarin hield met name Line Voûte bij wat ze van elk personeelslid vond. De kwalificaties beschrijven altijd de mate waarin iemand volgens haar bekwaam was in de werkzaamheden, maar benoemen soms ook uiterlijke kwalificaties.²⁰⁵ Hoogstwaarschijnlijk gebruikte ze deze aantekeningen ook om (geen) getuigschriften te schrijven.

Het is onbekend of Hardeman ook op gesprek is geweest voor ze werd aangenomen. Van koetsier Dijkerman op Middachten is wel bekend dat hij op sollicitatiegesprek kwam. Uit zijn ervaring blijkt vooral dat hij een dienstbare rol aannam en dat deze ook verwacht werd, want over het gesprek met de rentmeester en de graaf herinnert hij: 'er werd mij veel verteld en vrijwel niets gevraagd'.²⁰⁶ Het was vooral de rentmeester die het gesprek voerde. De graaf vroeg nog wel naar de huwelijkse staat van Dijkerman en aan het einde van het gesprek of hij naar de hervormde kerk ging. Na Dijkermans bevestiging gaf de graaf aan dat hij was aangenomen.²⁰⁷ Ook Dijkerman was overigens voorzien van goede getuigen; hij kwam op voorspraak.²⁰⁸

De gehele sollicitatieprocedure kan gezien worden als een (theater)show in Goffmans model waarin de rolverdeling en verhouding tussen personeel en familie voor het eerst werd bestendigd. De sollicitant voegde zich hierin naar zijn rol die vooral dienend was; in de brief staat enkel de noodzakelijke informatie en tijdens het gesprek is er weinig inbreng. Wie zich naar deze verhouding voegde, was nog niet door de ballotagecommissie. Goede getuigschriften waren namelijk van groot belang. Het geloof was daarnaast belangrijk, omdat personeel in zekere zin ook het visitekaartje was voor gasten bij bijvoorbeeld diners en daarom moest passen in de ideologie van de familie.

3.2.2 Pronken in livrei

Eenmaal aangenomen werd de rol die het personeel speelde doorgezet in nabijheid van de familie. Dit spel van de omgang kwam het best tot zijn recht bij diners. Als er ook gasten aanwezig waren, werd de show in zijn meest volledige vorm opgevoerd. In deze hogere kringen was het gebruikelijk om elke avond rond 18:00-18:30 warm te eten.²⁰⁹ De voorbereidingen voor het diner startte echter al eerder.

Het personeel moest naast het bereiden van het eten ook allerlei andere zaken voorbereiden. Zo was het tafeldekken een ritueel op zich.²¹⁰ De precieze bijbehorende gebruiken wisselden per huis en kunnen gezien worden als onderdeel van wat Goffman het 'script' noemt.²¹¹ Het personeel moest goed op de hoogte zijn van dit script en de tafelkleden bijvoorbeeld zo leggen

²⁰³ Uit de salarisadministratie blijkt dat Hardeman een jaar als onderkeukenmeid werkte op Amerongen. Bron: Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 453, 'Leggers van dienstpersoneel, werkzaam in Amerongen en Leersum, 1903-1940'.

²⁰⁴ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 481, 'Sollicitatiebrieven en getuigschriften, 1914-1916'.

²⁰⁵ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 722, 'Aantekeningen van Willem H.E. van der Borch en Line Voûte over het personeel van het huis Verwolde, 1928-1940'.

²⁰⁶ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 15.

²⁰⁷ Ibidem.

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ Montijn, *Leven op stand 1890-1940*, 156.

²¹⁰ Ibidem, 163.

²¹¹ Mertens, *Te gast op Middachten*, 16.

dat de vouwen op de juiste plekken lagen. Ook was het van belang of er 'open' of 'gesloten' werd gedekt. Bij gesloten dekken is het ingegraveerde familiewapen op de achterkant van het bestek zichtbaar en vaak is deze al van vorige bewoners waarmee je dus laat zien dat je als familie in een lange en respectabele traditie staat. Open dekken kan daarentegen als een bewuste boodschap van bescheidenheid worden geïnterpreteerd. Op Middachten werd open gedekt, maar dit wisselde per huis.²¹² Daarnaast moest het personeel het totale servies, vaak bestaande uit porselein, zilver- en glaswerk nalopen en eventueel poetsen.

Tijdens het diner werd er gediend door het personeel. In sommige huizen gebeurde dit altijd, bijvoorbeeld Verwolde.²¹³ In andere huizen, bijvoorbeeld Zuylen, werd het eten soms klaargezet op een bijzettafeltje, de 'stomme knecht', zodat er niet altijd bedienend personeel nodig was.²¹⁴ Als er gasten meeaten, en dat kwam regelmatig voor, werd er in principe altijd gediend. Het dienende personeel onderging tijdens het dienen meerdere malen de transformatie van backstage naar frontstage en andersom. De dienkamer (zie ook hoofdstuk 2) functioneerde als ruimte waarin deze transformatie van backstage naar frontstage plaatsvond.

De dienkamer kan gezien worden als een liminale ruimte waarin de overgang plaatsvond van backstage naar frontstage. Keukenmeiden en dienend personeel in livrei namen het hier van elkaar over. Hier konden nog informele woorden gewisseld worden, maar zodra het dienend personeel de eetzaal in stapte, frontstage dus, startte de rol. Vanaf dit moment waren er verwachtingen over hoe de rol uitgevoerd moest worden. Dat er hier sprake was van sociale omgang die voor een groot gedeelte volgens een vast script liep, blijkt wel uit de vele tafelschikkingen in het dagboek van Françoise van der Borch uit de periode 1907-1910.²¹⁵ Steevast maakte zij een schematische tekening van de tafelschikking als ze schreef over een diner. Deze schikkingen werden vooraf bedacht en dit kostte in ieder geval Line Voûte soms veel 'hoofdbrekens' aldus Françoise.²¹⁶ Het toont de grote mate waarin een diner gescript was.

Een belangrijke verwachting, en onderdeel van het script, was dat het personeel in livrei frontstage kwam. De livreien waren meestal in de familiekleuren met knopen waarin het familiewapen stond en hadden zowel voor de familie als het personeel een belangrijke functie in de rol in de eetzaal. De adellijke familie kon zo hun status uitdragen aan hun gasten. Dit werd in de eerste plaats al gedaan door mannelijk personeel te laten dienen. Daarnaast werden livreien geassocieerd met het hof en de bijbehorende hofhouding.²¹⁷ Dit blijkt ook wel uit een krantenbericht uit 1909 over het bezoek van de Duitse keizer Wilhelm II aan Middachten waarin over de indruk van het personeel werd geschreven:

*De fraaie stoet met die prachtige vierspannen, de jockey's met hun poederpruiken, de kranige postiljons, de grafelijke jagers met hun wapperende vederbossen, de koetsiers en palfreniers in het groot gala van hun deftige livrei van donkerblauw met zilver, dat alles maakte een vorstelijken indruk.*²¹⁸

Een andere verwachting van de rol is dat het livrei er netjes uit moest zien. Zo moesten de knopen gepoetst zijn en werd er vooraf gecommuniceerd welke uitmonstering gewenst was, afhankelijk van

²¹² Mertens, *Te gast op Middachten*, 24.

²¹³ Bongers-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 45.

²¹⁴ Van der Goes, *Slot Zuylen*, 22.

²¹⁵ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 735 en 736, 'Dagboeken van Françoise W.M. van der Borch, 1907-1910'.

²¹⁶ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 735 en 736, 'Dagboeken van Françoise W.M. van der Borch, 1907-1910'.

²¹⁷ Van Rooijen-Buchwaldt, 'De livreien op kasteel Middachten', 33-34.

²¹⁸ Mertens, *Te gast op Middachten*, 36.

de gelegenheid, als er meerdere livreien waren.²¹⁹ Dit waren eveneens onderdelen van het script waarvan je als personeelslid geacht werd deze te kennen.

Daarnaast had het voor het personeel zelf ook een speciale betekenis om een livrei te dragen. Het gaf hen prestige; het toonde dat je een vooraanstaande baan had en voor een respectabele familie werkte. Dit werd benadrukt doordat de livreien kostbaar waren. Een livrei voor de koetsier van Middachten bestaande uit een rokjas, een vest en een pantalon kostte in 1894 45,30 gulden.²²⁰ Dat staat gelijk aan 670 euro in 2021.²²¹ De livreien van de koetsier en palfrenier van Zuylen waren samen in 1908 zelfs verzekerd voor 500 gulden.²²² Dat is bijna 7.000 euro in 2021.²²³ Deze hoge waarde is te verklaren door de zilveren knopen en omdat het mogelijk om meerdere livreien ging.²²⁴ Ondanks dat de livreien familiebezit waren en niet van het personeelslid zelf, waren de livreien vaak persoonsgebonden doordat ze op maat werden gemaakt.²²⁵ Voor het personeel deed het aannemelijk wat om dergelijke kleding te dragen. Koetsier Renes van Zuylen verdiende in geheel 1917 bijvoorbeeld 530 gulden en was daarmee al een van de best verdienende personeelsleden op Zuylen.²²⁶ De livreien hadden voor hem dus de waarde van een jaarsalaris.

Het lijkt logisch om tijdens het diner het dienend personeel als een team te zien en de familie als een ander team, maar in sommige situaties konden zij ook samen één team vormen en vormden de gasten juist een ander team. De familie en dienend personeel kenden tenslotte de gebruiken en gewoontes in huis, Goffmans *secrets of the show*. Gasten daarentegen waren soms andere regels gewend. Een goed voorbeeld hiervan is een voorval van Dijkerman op Middachten. Hij raakte door een onverwachte beweging de hand van een vrouwelijke gast aan bij het dienen. Zij verzocht hem meteen de butler, een term die op Middachten niet gebruikelijk was, te waarschuwen. Toen de eerste huisknecht er was, vroeg ze om een vingerkommetje met een vingerdoekje zodat zij haar hand kon reinigen. Dijkerman liet het gebeuren waarop de graaf naar Dijkerman knikte als een 'bedankt'.²²⁷ Dit voorval toont hoe de graaf en het personeel ook samen een team konden vormen tijdens het diner. De familie was tenslotte afhankelijk van het personeel voor een vlekkeloos diner en zij kenden beiden bepaalde standaarden die soms konden afwijken van de standaarden van de gasten.

Kortom, in de eetzaal werd tijdens diners een voorstelling uitgevoerd waarbij alles volgens een vastomlijnd script verliep. De familie was voor een goede uitvoering afhankelijk van het personeel. In dit script kregen sociale relaties vorm en werden deze bestendigd, bijvoorbeeld door de keuze van het livrei welke werd gedragen wat het belang van het diner weerspiegelde. Vaste

²¹⁹ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 105.

²²⁰ Van Rooijen-Buchwaldt, 'De livreien op kasteel Middachten', 34.

²²¹ Deze omrekening is gebaseerd op de vergelijkingstool van de koopkracht van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'Waarde van de gulden versus de euro', <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php> (geraadpleegd op 25 juni 2023).

²²² Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 273, 'Inventarisatielijst behorende bij de brand- en inbraakpolis van het huis Zuilen, 1921, met lijst van zilver en servies, 1918, en een rekening van in 1861 gekochte Saksische kopjes'.

²²³ Deze omrekening is gebaseerd op de vergelijkingstool van de koopkracht van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'Waarde van de gulden versus de euro', <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php> (geraadpleegd op 25 juni 2023).

²²⁴ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 273, 'Inventarisatielijst behorende bij de brand- en inbraakpolis van het huis Zuilen, 1921, met lijst van zilver en servies, 1918, en een rekening van in 1861 gekochte Saksische kopjes'.

²²⁵ Gerbrand Korevaar, *Adel en accessoires; Kleine voorwerpen, grote verhalen* (themamagazine Slot Zuylen 2018) 18.

²²⁶ Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 153d, 'Stukken betreffende de bezoldiging van personeel, 1915-1922'.

²²⁷ Anekdote ontleend aan: Dijkerman, *Eerste koetsier*, 105.

onderdelen van het script waren dat er enkel gediend werd door mannen en dat ze dit in kostbare livreeën deden. Daarmee werd de status van de familie getoond en andersom kon ook het personeel hieraan prestige ontlenen. Zo was er een script ontstaan waarin zowel personeel als familie status kon ontlenen aan elkaar.

3.2.3 Familiestatus of status van de familie?

Het verlenen van status aan elkaar door familie en personeel is ook goed terug te zien in de onderscheidingen en cadeaus die werden gegeven. De meest opvallende onderscheidingen aan het personeel op de casushuizen werden in 1909 uitgedeeld op Middachten bij het bezoek van de Duitse keizer, Wilhelm II. Hij deelde naast onderscheidingen aan de familie Bentinck ook onderscheidingen aan het personeel uit. Zo kreeg rentmeester Ruys de Kroonorde IVe klasse en enkele andere personeelsleden de Medaille van de Orde van de Rode Adelaar.²²⁸

Meer voorkomend dan onderscheidingen van de Duitse keizer waren cadeaus, bijvoorbeeld bij werkjubilea. Zo ontving koetsier Renes van Zuylen na 25 jaar trouwe dienst een zakhorloge.²²⁹ Ook op Amerongen kwam dit voor; zo kreeg jachtopziener Arie van Dijk bij zijn 25-jarige jubileum in 1905 een gouden remontoirhorloge met de inscriptie: 'Aan Arie van Dijk, voor vijf-en-twintig-jarige getrouwe plichtsvervulling. 10 juli 1880'.²³⁰ W. van Essen behaalde in 1920 op Amerongen zelfs zijn 50-jarige werkjubileum en kreeg daarvoor een zilveren horloge met zilveren ketting.²³¹ Helaas is het onbekend wat zijn functie was.

Andersom kwam het ook voor dat het personeel een cadeau aan de familie gaf. Een goed voorbeeld daarvan is de huldeblijk die het personeel op Amerongen aan Godard gaf wegens zijn zeventigste verjaardag. Negen personeelsleden zamelden samen 105 gulden in en gaven een vijver met een beeldje.²³² Het grootste gedeelte van dit bedrag kwam van rentmeester Tenge die 50 gulden bijdroeg; hij had ook veruit het hoogste salaris. De andere acht bijdragen waren 5 of 10 gulden. Deze waren afkomstig van koetsier Bock, kamerdienaar Van Deelen, chauffeur Esveld, jachtopziener Weenk, tuinbaas Wiecherink, kok Stecher, bouwkundige Van Dijk en tweede chauffeur Van Oort.²³³

Deze cadeaus en onderscheidingen hoorden bij gebeurtenissen die zowel voor het personeel als de familie frontstage waren. Het bezoek van de Duitse keizer was bijvoorbeeld een grote publieke gebeurtenis, maar ook de werkjubilea waren publieke aangelegenheden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat het werkjubileum van Van Dijk benoemd werd in de lokale krant.²³⁴ Er was dus een publiek welke de 'theateract' zag. De familie kon met deze huldeblijken eer bewijzen aan het personeel en zichzelf neerzetten als goede werkgever.

3.2.4 Conclusie

De omgang van personeel en familie in formele en publieke situaties, bijvoorbeeld een sollicitatie of tijdens een diner, werd bepaald door vaststaande regels. Het ontrafelen van dit script geeft een beeld van een complexe relatie. Logischerwijs toont het de machtsrelaties en de onderdanige rol van

²²⁸ Welke personeelsleden dit precies waren, is helaas niet bekend. Bron: Schimmelpenninck van der Oije, *Het kalme volkje in 1909*, 36.

²²⁹ Den Boer (red.), *Koetshuis*, 9.

²³⁰ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 5219 'De Amerongsche Courant, Nieuws- en advertentieblad voor Amerongen, Leersum, Rhenen, Veenendaal en omstreken', krant van 13 juli 1905.

²³¹ Klaus, *Honderd jaar Bewoningsgeschiedenis Huys Amerongen 1879-1979*, 47.

²³² Documentatie van rentmeester ir. Joh. Tenge. Deze papieren zijn in 2022 overgedragen door een kleinzoon van Tenge aan Kasteel Amerongen. Informatie verkregen via Lambert Klaus.

²³³ Ibidem.

²³⁴ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 5219 'De Amerongsche Courant, Nieuws- en advertentieblad voor Amerongen, Leersum, Rhenen, Veenendaal en omstreken', krant van 13 juli 1905.

het personeel, maar door het script ook vanuit de rol van het personeel te analyseren, blijkt dat de relatie een stuk complexer in elkaar zat. Het dienstbare karakter blijkt duidelijk uit de sollicitatieprocedure waarin de sollicitant enkel de gevraagde informatie in de brief gaf en vooral goede getuigschriften van doorslaggevend belang waren. Bij belangrijke publieke gebeurtenissen, bijvoorbeeld diners met gasten, werkjubilea of verjaardagen werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om wederzijds status aan elkaar te ontlenen door familie en personeel. Dit kon bijvoorbeeld door de livreien of publieke waardering uit te spreken voor de ander in de vorm van een cadeau. Zo ontstaat er een soort spel in de omgang tussen familie en personeel. Beide partijen verschillen in stand veel van elkaar, maar zijn tegelijkertijd van elkaar afhankelijk en voeren frontstage een rol op waaraan ze allebei een bepaalde mate van prestige kunnen ontlenen.

Belangrijk is dat dit met name gold voor wat in hoofdstuk 1 de vaste kern is genoemd. Deze groep personeelsleden bleef langer in dienst en was meer betrokken bij de cadeaus en onderscheidingen. Hiermee konden ze eer ontlenen aan de familie waarvoor ze werkten. Met huldeblijken bij publieke gebeurtenissen kon deze eer bestendigd en benadrukt worden. Voor de 'meiden' gold dit niet; zij kwamen dan ook niet voor in de paragrafen over dienen in livrei en het ontvangen van cadeaus of onderscheidingen.

3.3 Persoonlijk contact

Nu de omgang tussen familie en personeel als show benaderd is, rijst de vraag in hoeverre er echt persoonlijk contact was naast de opgevoerde rolbevestigende acts. De in hoofdstuk 2 besproken aanname dat personeel en familie ruimtelijk rigide van elkaar gescheiden waren, suggereert dat er ook weinig persoonlijk contact was.²³⁵ Deze aanname lijkt te worden bevestigd als er gekeken wordt naar egodocumenten van de familie of aanverwante personen. Zo zijn voor dit onderzoek de dagboeken van Sigurd von Ilseman²³⁶ (bijgehouden in de periode 1918-1941) en barones Françoise van der Borch die als dochter van het echtpaar Van der Borch-Van Zuylen van Nijevelt op Verwolde woonde (bijgehouden in de periode 1907-1910)²³⁷ geanalyseerd. Ook het dagboek van de lijfarts van Wilhelm II, Alfred Haehner, tijdens zijn verblijf op Amerongen (bijgehouden in de periode november 1919-mei 1920) is bekeken.²³⁸ De opmerkingen over het huispersoneel in deze drie dagboeken waren minimaal en de opmerkingen die er waren, waren kort en feitelijk.²³⁹ Dit suggereert dat het huispersoneel zo vanzelfsprekend was dat het niet noemenswaardig werd gevonden en bovendien suggereert het dat er weinig persoonlijk contact was. Uit diverse andere bronnen blijkt echter dat er weldegelijk sprake was van persoonlijk contact.

3.3.1 Gouvernantes, kinderjuffrouwen en kindercharmes

Allereerst had het personeel dat verantwoordelijk was voor de zorg van de kinderen veel contact met de familie. In de meeste gevallen verzorgde een kinderjuffrouw de jonge kinderen en de gouvernante de oudere kinderen waarbij het geven van inhoudelijke lessen ook een belangrijke taak was. Zij

²³⁵ Ook in boeken voor het bredere publiek over bijvoorbeeld Engelse landhuizen wordt dit regelmatig gesteld. Zo schrijft Fiona J.M. Aitken: 'Een keukenmeid kon maandenlang niemand van de familie zien.' Bron: Fiona J.M. Aitken, *Downton Abbey Het ware verhaal; Lady Almina en de strijd om Highclere Castle* (vertaald door Ingrid Hadders) (Meppel 2015) 56.

²³⁶ Sigurd von Ilseman was de vleugeladjutant van de Duitse ex-keizer Wilhelm II. Hij reisde met Wilhelm II mee naar Nederland en kwam tijdelijk te wonen op Amerongen. Later trouwde hij met de dochter van Godard. Zijn dagboek richt zich met name op het documenten van het leven van Wilhelm II. Zijn dagboekantekeningen zijn gepubliceerd in: Pekelder & Landewé, *Wilhelm II in Nederland 1918-1941*.

²³⁷ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 735 en 736, 'Dagboeken van Françoise W.M. van der Borch, 1907-1910'.

²³⁸ Kousbroek, *Majesteiten zijn nu eenmaal geen gewone stervelingen!*.

²³⁹ In de dagboeken van Von Ilseman en Haehner wordt wel geschreven over het personeel/hofhouding van Wilhelm II. Over het huispersoneel op Amerongen wordt echter nagenoeg niks genoemd.

stonden in bepaalde opzichten dichter bij de familie dan andere personeelsleden. Zo at de kinderjuffrouw op Zuylen 's avonds met de kinderen in een aparte kamer.²⁴⁰ De ambivalente positie van de kinderjuffrouw en de gouvernante maakte het soms moeilijk om te bepalen welke mate van afstand er gewenst was voor de familie.²⁴¹

Afbeelding 1: Graaf Frederik en gravin Isabelle samen met hun gouvernante onder de berceau van landgoed Weldam omstreeks 1893-1896. Frederik en Isabelle waren twee van de vier kinderen van Wilhelm Karl Philipp Otto van Aldenburg Bentinck en Maria Cornelia van Heeckeren van Wassenaer. Zij woonden afwisselend op Middachten, Weldam, Gaildorf en in Den Haag. Bron: Fotocollectie Middachten.

De kinderjuffrouw en gouvernante waren een dermate belangrijk onderdeel van het leven van de adellijke kinderen dat de kinderen zich gingen binden aan deze personeelsleden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de herinneringen van Françoise van der Borch. Tot haar twaalfde ontfermde kinderjuffrouw Jo Kraan zich over haar en het afscheid van Jo beschreef Françoise op latere leeftijd als haar 'eerste grote kinderverdriet'.²⁴² Ook Siegfried Bentinck (1923-2016) schreef in zijn herinneringen dat hij het er moeilijk mee had toen hij op 14-jarige leeftijd afscheid moest nemen van de *nanny*²⁴³ die jaren voor hem had gezorgd.²⁴⁴ Uiteraard zijn er ook gevallen bekend waarbij de kinderjuffrouw of gouvernante werd herinnerd als een onprettig of streng figuur.

Het persoonlijke contact tussen de familie en het personeel ging verder dan het contact met

²⁴⁰ Katrien Timmers, Marian van Dijk & Marjolein Hogewind, *Kind in een Kasteel; De kunst van het opvoeden* (themamagazine Slot Zuylen 2013) 13.

²⁴¹ Huisman, *Gouvernantes in Nederland*, 154.

²⁴² Bongers-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 63.

²⁴³ Veel functienamen werden op Amerongen in het Engels vermeld wegens de sterke Engelse oriëntatie van Godard.

²⁴⁴ Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck*, 94.

de kinderjuffrouwen en gouvernantes. Ook andere personeelsleden werden opgezocht. Dit contact blijkt bijvoorbeeld uit fotoalbums van de familie Van Tuyll van Serooskerken waarin tuinbaas Hardeman opduikt. Hij woonde met zijn vrouw²⁴⁵ in de tuinmanswoning naast slot Zuylen. Op afbeelding 2 is hij te zien met een kleinkind van de toenmalige baron en barones. En er zijn meer foto's waarop Hardeman met de adellijke kinderen staat. Hieruit blijkt dat ook personeelsleden die niet belast waren met de opvoeding van de kinderen persoonlijk contact met hen hadden. Dit werd zelfs vastgelegd op foto's die in het familiealbum geplakt werden waarmee iemand als tuinbaas Hardeman direct in het gezinsleven kwam. Een ander voorbeeld van het persoonlijke contact tussen Hardeman en de familie is de omgang met Henriëtte Françoise Margaretha (1926-2022), de jongste dochter van de laatste baron en barones die Zuylen bewoonden. Zij kwam graag bij het echtpaar Hardeman en logeerde zelfs geregeld bij hen in de tuinmanswoning.²⁴⁶ Ook is er een foto bekend waarop mevrouw Hardeman met Henriëttes hondje staat. (afbeelding 3)

²⁴⁵ Anthonie Hardeman trouwde in 1919 met Jannetje Bloemena (1873-1944). Beiden werkten daarvoor op Zuylen; Anthonie als huisknecht en Jannetje als linnenmeid. Na het huwelijk wordt Anthonie tuinbaas en trekt hij samen met Jannetje, die dan zelf geen formele functie meer heeft op Zuylen, in de tuinmanswoning. Bronnen: Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 153d, 'Stukken betreffende de bezoldiging van personeel, 1915-1922'. & Utrechts Archief, Utrecht, 463 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht*, inventarisnummer 233-02, aktenummer 11.

²⁴⁶ Opgenomen in de Adlib-beschrijving van: Fotocollectie Slot Zuylen, 'Mevrouw Hardeman met Grimsie (kiekje)', 1925-1935, fotonummer 07512.

Afbeelding 3: Jannetje Hardeman (1873-1944) met Grimsie, het hondje van Henriëtte. De foto is gemaakt in de periode 1926-1935. Bron: Fotocollectie Slot Zuylen.

De fotoalbums suggereren dat de adellijke kinderen dichter bij het personeel stonden dan hun ouders. Ook hoofdstuk 2 bracht hiervoor al aanwijzingen naar boven door bijvoorbeeld de aanwezigheid van kinderen in de keuken. De hypothese wordt verder bevestigd op in ieder geval Verwolde doordat daar de diensttrap ook door de kinderen gebruikt moest worden.²⁴⁷ Bovendien waren in veel huizen de kinderkamers dichter bij de personeelskamers dan bij de slaapkamers van de ouders waardoor de kinderen als ze verdrietig of ziek waren eerder bij het personeel hulp zochten.²⁴⁸ Ook koetsier Dijkerman van Middachten had zich gebonden aan de adellijke kinderen. Toen hij regelmatig langere tijd in Duitsland was, omdat de familie daar was gaan wonen, moest hij zijn gezin achterlaten, maar het voordeel vond hij dat hij dan de kinderen van de familie Aldenburg-Bentinck weer dagelijks zag.²⁴⁹ Deze herinnering toont dat Dijkerman een band had met de kinderen, ondanks dat dit niet bij zijn primaire taken hoorde. Samengenomen laten deze argumenten de persoonlijke binding tussen de adellijke kinderen en het personeel duidelijk zien.

3.3.2 Op reis

De jaren dat Dijkerman veel in Duitsland was, brengt een derde aspect waaruit het persoonlijke contact tussen personeel en familie blijkt naar voren; reizen. Aan het einde van de negentiende eeuw waren de reismogelijkheden aanzienlijk uitgebreid door de opkomst van de luxe stoomschepen en het als maar uitbreidende spoornet.²⁵⁰ Bovendien was de sociaal-politieke situatie in Europa relatief stabiel waardoor er sprake was van groeiende welvaart. Het gevolg was dat reizen steeds toegankelijker werd; zowel de hoogste klasse als de middenklasse ging op reis. Het was daarbij

²⁴⁷ Bonger-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 14

²⁴⁸ De Keyzer, *Madame est servie*, 78.

²⁴⁹ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 125.

²⁵⁰ Budding, *Mijnheer de baron is op reis*, 14.

gebruikelijk voor de adel om eigen personeel mee te nemen.²⁵¹

Ook de families van de casushuizen gingen op reis, maar helaas zijn er weinig details over het personeel bij deze reizen te achterhalen. Van Godard is bekend dat hij in augustus 1898 een week doorbracht in Londen met zijn zoon waarbij in ieder geval huisknecht Hendrik van Deelen meereisde.²⁵² Of hij het enige personeelslid is dat meereisde, is niet bekend, maar dat in ieder geval hij meeding is logisch verklaarbaar door zijn positie als persoonlijke bediende van de graaf.

De situatie op Verwolde is onduidelijk. Het echtpaar Van der Borch-Voûte woonde vóór de scheiding in 1934 enige tijd in Zwitserland. Daarnaast zijn er waarschijnlijk ook reizen gemaakt, omdat het huishoudkasboek ook korte periodes toont waarin er enkel uitgaven in bijvoorbeeld Franse franken of Duitse marken zijn gedaan.²⁵³ In de Zwitserse periode maakt het huishoudkasboek melding van het betalen van een 'werkvrouw', maar het is helaas onbekend of dit personeelslid meegereisd was vanuit Verwolde of ter plaatse ingehuurd werd.²⁵⁴ Ook de laatste baron en barones die slot Zuylen bewoonden, gingen op vakantie, maar het is onbekend of er personeel meeding. Ze staan niet op de vakantiefoto's, maar dat is geen garantie dat ze niet meereisden.²⁵⁵

Enkel op Middachten is er meer bekend over reizen voor het personeel door koetsier Dijkerman. In de jaren dertig woonde de familie in Duitsland en Dijkerman was toen afwisselend bij de familie in Duitsland en op Middachten. Hij wisselt af met zijn collega die schipper en chauffeur was.²⁵⁶ Tijdens Dijkermans maandenlange periodes in Duitsland bleef zijn gezin achter op Middachten.²⁵⁷ Daar werd rekening mee gehouden in de zin dat zijn directe collega meer in Duitsland was omdat zijn kinderen al ouder waren.²⁵⁸

Ondanks dat beperkt vast te stellen is welke personeelsleden meedingen op reis bij de casusfamilies, toont het feit dat het gebruikelijk was om personeel mee te nemen hun persoonlijke belang aan. Zelfs toen bijvoorbeeld de familie Aldenburg-Bentinck van Middachten jaren in Duitsland verbleef, bleef Dijkerman overkomen per trein. Dit toont het vertrouwen in het eigen personeel en het belang van het persoonlijk contact tussen familie en personeel. Anders had de familie tenslotte makkelijker lokaal personeel kunnen inhuren, die bovendien beter op de hoogte waren geweest van de lokale gebruiken. In sommige laat negentiende-eeuwse reisgidsen werd tenslotte ook aangeraden om lokaal personeel in te huren, omdat eigen bedienden, die vaak geen vreemde taal kenden, alleen maar tot last konden zijn.²⁵⁹

3.3.3 Overgeleverd aan de karakters van de werkgever

Ook andere personeelsleden waren nauw betrokken bij het persoonlijke leven van de familie. Zo waren diverse functies simpelweg door hun werkzaamheden zo persoonlijk betrokken bij de familie dat er sprake is geweest van veel 'toevertrouwde geheimen'. Een goed voorbeeld daarvan is de kamenier die de vrouw van de familie vaak hielp met aankleden, omdat veel formele kleding überhaupt niet alleen aan te trekken was.²⁶⁰ Daarmee kwam de kamenier direct in de privacyzone

²⁵¹ Budding, *Mijnheer de baron is op reis*, 61.

²⁵² Klaus, *Honderd jaar Bewoningsgeschiedenis Huys Amerongen 1879-1979*, 71.

²⁵³ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 724, 'Huishoudkasboek van Willem H.E. van der Borch, voortgezet door Line Voûte, 1931-1934'.

²⁵⁴ Ibidem.

²⁵⁵ Er zijn bijvoorbeeld foto's van het gezin in Luzern, maar hierop is geen personeel te zien. Bron: Fotocollectie Slot Zuylen, 'Vakantie in Zwitserland', 1927, albumblad 05914.001.

²⁵⁶ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 123.

²⁵⁷ Gelders Archief, Arnhem, 1606 *Oral History; Leven op Landgoederen*, inventarisnummers 47.01, 'Interview met de heer H.J. Dijkerman'.

²⁵⁸ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 123.

²⁵⁹ Bunning, *Mijnheer de baron is op reis*, 64.

²⁶⁰ Ibidem, 61.

van de familie terecht. Ook de diners en daarmee een groot gedeelte van de omgang met visite en gasten werd gezien en gehoord door de dienende personeelsleden.

De nabijheid van het personeel in het dagelijks leven leidde ook tot moeilijke situaties. Er bleef tenslotte sprake van een duidelijke hiërarchie en rolverdeling en een groot verschil in sociale klasse. Twee anekdotes van koetsier Dijkerman zijn daar goede voorbeelden van. Barones Van Heeckeren van Wassenaer wilde regelmatig 's middags een ommetje maken in de tuin en zat dan in de *garden-chair*. (zie afbeelding 4) In plaats van een ezel of pony werd dit karretje getrokken door een knecht. Op een dag trok knecht Cornelis het karretje met de gravin door de tuin toen een bevriende baron de gravin in het Engels begroette en complimenteerde dat ze een mooi *donkey* voor de wagen had.²⁶¹ Cornelis had dit verstaan waardoor de situatie tamelijk vernederend werd. Sindsdien was het toch al matige contact tussen Cornelis en de gravin helemaal bekoeld en sprak Cornelis alleen het hoogstnodige met de gravin waarbij hij veelal mompelde waardoor de gravin hem niet verstond.²⁶² Een tweede anekdote vond eveneens plaats in de tuin met dezelfde gravin. De gravin vroeg Dijkerman kersen aan te reiken waarop Dijkerman waarschuwde dat het morellen waren die te zuur zijn om zo te eten. De gravin bleef volhouden dat het kersen waren en wilde ze proeven. Dijkerman voelde zich genoodzaakt om ze te overhandigen. De gravin at de vruchten allemaal op terwijl ze de tranen moesten bedwingen van het zuur.²⁶³ Belangrijke kanttekening is dat beide anekdotes van Dijkerman komen en daarmee vanuit het perspectief komen van een personeelslid dat lang voor dezelfde familie heeft gewerkt en bovendien van iemand die terugblijkt op een tijd die voorbij is.

De twee voorbeelden tonen desalniettemin de complexiteit van de relatie tussen personeel en familie in alledaagse situaties. Ze tonen enerzijds de enorme machtsrelaties, en anderzijds ook de grote afhankelijk van het personeel. Ook laten de voorbeelden zien dat het contact afhankelijk was van de karakters en persoonlijkheden van de mensen. Uit de memoires van architect Van Nieukerken blijkt dat dit ook op Verwolde speelde. Hij was verantwoordelijk voor de verbouwing van Verwolde in 1926 en heeft hierover achteraf zijn herinneringen genoteerd.²⁶⁴ Hierin vertelt hij ook over het contact met de baron en barones en hun karakters. Hij schreef dat mevrouw Van der Borch-Voûte 'door haar eigenaardige opvliëgendheid, in onzen tijd moeite had zich met een trouw staf van personeel te omringen'.²⁶⁵ Van Nieukerken stelde elders ook dat de barones een goed hart had, maar dat haar toon, drift en opvliëgendheid in de omgang een struikelblok vormden.²⁶⁶ Dat Van Nieukerken stelde dat het karakter van de barones een rol speelde in het behouden van personeel is een extra indirect bewijs dat er regelmatig contact was tussen personeel en de familie. Als dat contact er nagenoeg niet was, had het personeel tenslotte ook weinig 'last' gehad van het mogelijk opvliëgende karakter van de familie.

²⁶¹ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 28.

²⁶² Ibidem.

²⁶³ Ibidem, 29.

²⁶⁴ Helaas is het onbekend wanneer Van Nieukerken zijn memoires exact geschreven heeft. Uit de tekst is op te maken dat het waarschijnlijk omstreeks 1950 is opgeschreven.

²⁶⁵ Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 1082, 'Beschrijving van de restauratie en uitbreiding van het huis Verwolde in 1926/1927 Fragment, z.j. [vóór 1963]'.

²⁶⁶ Ibidem.

Afbeelding 4: Maria Cornelia van Heeckeren van Wassenaer in de 'garden-chair'. Op de voorgrond is de knecht die de wandeling aan het begeleiden is te zien. Hier werd het karretje niet meer door een knecht getrokken. De datum is onbekend. Bron: Fotocollectie Middachten.

Er zijn ook diverse anekdotes bekend van familieleden die erg begaan waren met het personeel. Vaak komen deze echter uit herinneringen van jaren later waardoor het gevaar op de loer ligt dat deze herinneringen uit nostalgische gevoelens mogelijk wat te warm zijn. Zeker is wel dat er gevallen bekend zijn waarbij het contact tussen personeel en familie zo warm was geworden dat ook na de pensionering van het personeelslid er nog contact was. Zo staat voormalig tuinbaas Hardeman op een foto uit 1947 met kinderen uit de familie Van Tuyll van Serooskerken, terwijl hij toen niet meer werkzaam was op Zuylen.²⁶⁷ Ook koetsier Dijkerman van Middachten had na zijn pensioen nog contact met de familie. Zo kwamen de graaf en gravin op bezoek bij Dijkerman en schreven ze elkaar.²⁶⁸ Na het overlijden van de graaf heeft het gezin Dijkerman zelfs nog minstens tien jaar jaarlijks bij de gravin in Duitsland gekampeerd.²⁶⁹

3.3.4 Familieaangelegenheden

Tot slot was het personeel ook op persoonlijk niveau betrokken bij de familie door hun aanwezigheid

²⁶⁷ Fotocollectie Slot Zuylen, 'Baas Hardeman (kiekje)', 1947, fotonummer 07811.

²⁶⁸ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 169.

²⁶⁹ Gelders Archief, Arnhem, 1606 *Oral History; Leven op Landgoederen*, inventarisnummers 47.01, 'Interview met de heer H.J. Dijkerman'.

bij verschillende familieaangelegenheden. Deze persoonlijke betrokkenheid is goed te zien bij het overlijden van de adellijke werkgever. In 1916 speelden diverse personeelsleden van Amerongen bijvoorbeeld een belangrijke rol bij de uitvaart van gravin Louise van Bylandt. De lijkwagen werd geëscorteerd door acht personeelsleden van Amerongen; kamerdienaar Van Deelen, bouwkundige Van Dijk, eerste chauffeur Esveld, livreeknecht Paape, kamerdienaar Wolff, tuinbaas Wiecherink, tweede chauffeur Van Oort en livreeknecht Bodaan.²⁷⁰ Deze ceremoniële rol toonde publiekelijk de verbinding tussen het personeel en de familie.

Interessant is bovendien wat er aan het overlijden van Louise vooraf ging. Met kerst 1915 zat ze namelijk al in een rolstoel als gevolg van een beroerte. Het personeel zag dit, maar kreeg de opdracht om hier niets over te zeggen.²⁷¹ Dit is eveneens een zeer expliciet voorbeeld van een 'toevertrouwd geheim'. Het personeel was op de hoogte van persoonlijke en vertrouwelijke informatie en werd in sommige gevallen geacht daar niks over te delen met de buitenwereld.

Op Middachten was 1912 een jaar vol rouw; zowel de gravin als de graaf overleden. In beide gevallen reed koetsier Bock de rouwkoets en koetsier Dijkerman de familie.²⁷² De decennia daarna werkte Dijkerman voor graaf Willem (1880-1958). Het overlijden van deze graaf was voor Dijkerman impactvol. Ondanks dat dit overlijden plaatsvond buiten de onderzoeksperiode, is deze gebeurtenis voor dit onderzoek wel interessant, omdat de relatie tussen Dijkerman en de graaf al vanaf 1912 vorm heeft gekregen. In december 1958 verbleef graaf Willem in Duitsland waar hij ziek werd.²⁷³ Via de rentmeester kreeg Dijkerman het verzoek om direct naar Duitsland te reizen omdat de graaf hem wilde spreken. Bij aankomst in het ziekenhuis in Stuttgart vertelde een ongeruste gravin dat de graaf inmiddels niet meer bij kennis was.²⁷⁴ Dijkerman bleef met de gravin en haar kinderen in het ziekenhuis en 's nachts overleed de graaf.²⁷⁵ Dijkerman bleef na de uitvaart nog enkele weken in Duitsland bij de gravin.²⁷⁶ Het toont de gesteldheid op Dijkerman van de familie en het opgebouwde vertrouwen.

Er waren ook vrolijkere gelegenheden waarbij er persoonlijk contact was tussen de familie en het personeel, bijvoorbeeld de feestdagen. Zo werd op Verwolde Sinterklaas uitbundig gevierd door het echtpaar Van der Borch-Van Zuylen van Nijevelt toen hun kinderen jong waren. De huisknecht, eerst Jan Albert Loman en later Gerrit Kappert, had een belangrijke rol voor de kinderen, want hij bracht de cadeautjes één voor één de zaal in.²⁷⁷ Bij het kerstfeest was op veel huizen ook het personeel betrokken. Zo was bij het kerstfeest op Amerongen ook het personeel aanwezig en zelfs oud-personeelsleden werden uitgenodigd om te komen.²⁷⁸ Daardoor waren er in totaal ongeveer zestig personen van het (voormalig) huispersoneel bij de viering.²⁷⁹ Op Middachten was de traditie dat de familie het voltallige personeel met hun gezinnen uitnodigde op kerstavond waarbij er allerlei lekkers en cadeaus werden uitgedeeld.²⁸⁰

²⁷⁰ Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*, inventarisnummer 5219 'De Amerongsche Courant, Nieuws- en advertentieblad voor Amerongen, Leersum, Rhenen, Veenendaal en omstreken', krant van 9 februari 1916.

²⁷¹ Klaus, *Honderd jaar Bewoningsgeschiedenis Huys Amerongen 1879-1979*, 91

²⁷² Dijkerman, *Eerste koetsier*, 43.

²⁷³ *Ibidem*, 163.

²⁷⁴ *Ibidem*, 164.

²⁷⁵ *Ibidem*.

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ Bongers-van der Borch, *Herinneringen aan Verwolde*, 51.

²⁷⁸ Petronella Adriana van Vulpen (voormalig kindermeisje) en haar man Cornelis Veenhof (voormalig tuinknecht) komen omstreeks 1920 bijvoorbeeld nog bij de kerstviering ondanks dat ze al jaren niet meer op Amerongen werkten. Bron: Kleindochter van Petronella Adriana van Vulpen, haar mondelinge verhaal is opgetekend door Lambert Klaus, november 2021.

²⁷⁹ Kousbroek, *Majesteiten zijn nu eenmaal geen gewone stervelingen!*, 108.

²⁸⁰ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 36.

Tot slot was het personeel betrokken bij de geloofsbelijdenis van de familie. Zo ging het personeel van Middachten elke zondag mee naar de kerk.²⁸¹ Op Zuylen werd er in de eetkamer uit de Bijbel gelezen waarbij ook het personeel aanwezig moest zijn.²⁸² Op Amerongen was de situatie redelijk gelijk; daar werd het personeel verwacht bij de ochtenddienst die geleid werd door Godard zelf en begeleid werd door zijn dochter Elisabeth op het orgel.²⁸³ De familieaangelegenheden tonen dus vooral dat het personeel in grote mate betrokken was bij het dagelijks leven van de familie.

3.4 Conclusie

Kortom, de omgang van het personeel met de familie heeft een ambivalent en paradoxaal karakter. Allereerst werd de omgang bepaald en gevormd in diverse terugkerende gelegenheden die voor het personeel frontstage werden opgevoerd. Door deze gelegenheden met een dramaturgisch perspectief te bekijken met Goffmans terminologie blijkt dat deze gebeurtenissen in grote mate voorzien waren van een script. Dit script zorgde ervoor dat beide partijen in meer of mindere mate status aan de gebeurtenis konden ontlenen. Bij dergelijke gebeurtenissen werd iedereen geacht zijn rol en het bijbehorende sociale script goed te kennen en zich hiernaar te voegen. Bij deze sociale dans van status verlenen aan elkaar, ging het wel vooral om de beroepen die tot de vaste kern van het personeelsbestand behoorden.

Naast deze rolbevestigende acts met vaste scripts, was er ook persoonlijk contact tussen de familie en het personeel. Hierin vallen met name de adellijke kinderen op die regelmatig een persoonlijke band opbouwden met personeelsleden. Het persoonlijke contact beperkte zich echter niet tot de adellijke kinderen. Diverse personeelsleden waren tenslotte van dichtbij betrokken bij familiegebeurtenissen; ze gingen bijvoorbeeld mee op reis, hadden ceremoniële rollen bij begrafenissen, deden mee in het belijden van het geloof en waren bij de viering van feesten. Een belangrijke nuance is dat het hier wederom met name gaat om de vaste kern van het personeel en minder om de flexibele schil. Het zijn de dienstmeiden die bijvoorbeeld in de fotoalbums grotendeels ontbreken.

Door de betrokkenheid van het personeel bij de familie kan het personeel zich gaan invoelen met de familie. Dit is te verklaren aan de hand van Goffmans term 'secrets of the show'. Het personeel ziet veel van het dagelijks leven van de familie en kent de gedragingen, normen en tradities bij de familie. Met andere woorden; het personeel kent de 'geheimen'. Dat maakt dat ze zich konden invoelen met de familie. Bovendien zou het een band onderling bij het personeel kunnen scheppen, maar dat zou nader onderzocht moeten worden. Tegelijkertijd zorgde deze betrokkenheid voor een paradoxaal element in de omgang; enerzijds moest er afstand zijn tussen personeel en familie terwijl het personeel anderzijds op verschillende momenten ook heel dichtbij de familie stond.

In het hoofdstuk zijn diverse voorbeelden gegeven van persoonlijk contact tussen familie en personeel, maar ook hierbij moeten twee belangrijke kanttekeningen geplaatst worden. Allereerst bleek uit de meeste voorbeelden dat het vooral ging om personeel dat op persoonlijk niveau betrokken was bij de familie en niet per se andersom. Ten tweede zorgde het persoonlijke contact ervoor dat personeelsleden overgeleverd konden zijn aan de karaktereigenschappen van hun adellijke werkgevers. Dit kon in sommige situaties bijzonder lastig worden door de al genoemde complexe manier van omgang die ook samenhangt met de sterke machtsrelatie en afhankelijkheid die het personeel had.

²⁸¹ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 30.

²⁸² Slot Zuylen, *Familieverhalen*, oral history, 2022.

²⁸³ Kousbroek, *Majesteiten zijn nu eenmaal geen gewone stervelingen!*, 24.

Conclusie

In de inleiding werd de volgende hoofdvraag geformuleerd: Hoe leefde het personeel van adellijke families samen met hun adellijke werkgevers in de periode 1890-1940 in Nederland? Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden is er onder andere uitgebreid archiefonderzoek gedaan waardoor veel vooralsnog onbekende informatie over het personeel is ontsloten. Naast deze feitelijke informatie zijn er een aantal conclusies te trekken die de hoofdvraag beantwoorden. Doordat is gebleken dat de vier casushuizen grote overeenkomsten toonden in de manier van samenleven van personeel en familie zijn de conclusies die nu volgen gebaseerd op alle vier de casushuizen en aannemelijk daardoor ook generaliseerbaar naar soortgelijke huizen. Details, bijvoorbeeld functienamen, verschilden soms, maar de rol van de personeelsleden en het ambivalente karakter in de omgang tussen personeel en familie kwamen bij de vier casushuizen in min of meer dezelfde vormen terug.

Allereerst is het van belang om onderscheid te maken tussen twee groepen van het huispersoneel. Zo is er in veel gevallen een vaste kern en een flexibele schil te onderscheiden. Onder de vaste kern vielen bijvoorbeeld de koetsier, gouvernante, huisknecht, tuinbaas en kamenier. Zij bleven gemiddeld langer voor een familie werken en konden ook carrière maken. Deze vaste kern had ook betere arbeidsomstandigheden, bijvoorbeeld een eigen woning. De flexibele schil bestond vooral uit de diverse 'meiden', bijvoorbeeld linnen-, werk- en keukenmeiden. Zij volgden elkaar vaak relatief snel op. Bij dit onderscheid speelde ook een genderspect mee; het vrouwelijke personeel werd minder betaald en werd geacht te stoppen met werken zodra ze trouwden.

Voor beide groepen geldt dat zij meedeelden in de modernisering in het huis. Zo werd er ook elektrisch licht aangelegd in de personeelsvertrekken en kwamen er moderne huishoudelijke apparaten die het werk verlichtten. Tegelijkertijd waren de personeelsvertrekken onttrokken aan het oog en weggestopt in de marges van het huis. Dat betekende niet dat de personeelsvertrekken volledig onttrokken waren aan het familieleven. De familie wist deze ruimtes te vinden en met name de kinderen vonden de personeelskamers soms zelfs fijner en gezelliger. De scheiding tussen upstairs en downstairs was dus niet volledig rigide en in sommige gevallen vooral een scheiding tussen een representatief en een meer informeel karakter.

Deze fluïde scheidingen in het huis zijn ook terug te vinden in het bellensysteem. Dit onderzoek heeft ontfutseld hoe dit systeem precies gebruikt werd. Uit de analyse kwam naar voren dat het bellensysteem niet enkel een middel was waarmee de familie het personeel kon 'roepen', maar vooral ook een algemener communicatiemiddel was. Het bellentableau hing niet verstopt, maar vaak op een centrale plaats voor iedereen en het werd ook als communicatiemiddel voor personeel onderling gebruikt, soms met bijbehorende codetaal.

Het contact tussen personeel en familie zat complex in elkaar en is samen te vatten in een drietal punten die een paradoxale verhouding met elkaar hebben. Allereerst waren er bij formele gelegenheden, 'frontstage', normen en scripts ontstaan waaraan zowel het personeel als de familie status konden ontlenen. Een goed voorbeeld daarvan is het diner. Zodra het personeel vanuit de dienkamer, een liminale ruimte die de scheiding tussen backstage en frontstage vormde, de eetkamer binnenstapte, werd er een rol opgevoerd door het personeel. Het personeel diende in dit soort situaties als een soort statusobject. Tegelijkertijd kon het personeel status ontlenen aan bijvoorbeeld de dure livreeën die zij droegen. Ten tweede stond het personeel dicht bij het persoonlijke leven van de familie waardoor ze zich in grote mate konden invoelen met de familie. Dit is onder andere te verklaren door het feit dat personeelsleden door hun nabijheid veel interne informatie en kennis van de normen en waarden in het huis, de 'secrets of the show', hadden. De adellijke kinderen speelden een extra bijzondere rol in het contact met het personeel en hadden

meer dan hun ouders nauwe banden met personeelsleden. Dat komt deels door de manier van leven waarbij ze bijvoorbeeld aten in een aparte kamer met de kinderjuffrouw. Het contact ging echter verder dan werk gerelateerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de logeerpartijen bij Hardeman op Zuylen en de personeelsverjaardagen met de kinderen erbij op Amerongen. Mogelijk is dit te verklaren doordat de kinderen zich minder bewust waren van de standsverschillen.

Deze twee punten golden in het bijzonder voor de vaste kern en in mindere mate voor de flexibele schil. Het derde punt was voor al het personeel van toepassing; de machtsrelatie tussen personeel en familie. Te allen tijde was er het sociale klassenverschil dat om bepaalde afstand vroeg en de machtsrelatie tussen werkgever en werknemer. Het personeel was bijvoorbeeld in veel gevallen afhankelijk van hun baan voor hun huis. Daarnaast waren de werkzaamheden afhankelijk van de grillen van de familie. Het bellensysteem had ervoor gezorgd dat personeel ook 's nachts makkelijk 'geroepen' kon worden. Als personeelslid was je overgeleverd aan de karaktereigenschappen en het inlevingsvermogen van je werkgever.

Deze conclusies leveren een bijdrage aan de bestaande historiografie, maar zijn ook belangrijk om hier kritisch op te reflecteren. In de inleiding en hoofdstuk 1 werd gesteld dat er relatief weinig aandacht is geweest voor het personeel bij de adel en dat daardoor lang vastgehouden is aan een eenzijdig beeld van het adellijke leven. De mate van vervlechting van het personeel in het persoonlijke en alledaagse leven van de adel die uit dit onderzoek is gebleken, laten duidelijk zien dat het perspectief van het personeel niet gemist mag worden om het leven op adellijke huizen te begrijpen.

De implicaties van de conclusies op de bestaande literatuur zijn echter fundamentele. Vooral nog zijn personeel en adellijke familie te veel als gescheiden werelden behandeld. Dit onderzoek heeft getoond dat de scheiding tussen 'upstairs' en 'downstairs' complexer in elkaar zat. Uiteraard was er een scheiding door het grote verschil in sociale klasse, maar tegelijkertijd ontleende het personeel status aan de familie en vice versa, hadden diverse functies regelmatig persoonlijk contact met de (kinderen van de) adellijke familie en was het personeel betrokken bij allerlei privéaangelegenheden. Dit maakte de omgang tussen familie en personeel veel complexer dan termen als 'upstairs' en 'downstairs' doen vermoeden. Het bijna paradoxale contact komt ook duidelijk tot uiting in de huisvesting van het personeel. Enerzijds waren hun kamers weggestopt in de marges van het huis, maar anderzijds werden ze bij modernisering wel voorzien van nieuwe voorzieningen waar nog lang niet iedereen toegang tot had, zoals elektrisch licht, en moest het personeel juist zichtbaar zijn bij bijvoorbeeld diners.

Dit onderzoek heeft dus getoond dat het van groot belang is om personeel en adel niet te veel als een tegenstelling te zien, maar juist samen te onderzoeken om zo de complexe en interessante relatie tussen beide groepen te ontrafelen. Het personeel en de familie leefden samen in één huis en waren van elkaar afhankelijk. Het was als het ware een samenleving in het klein en moet dus ook samen onderzocht worden. Dit onderzoek heeft getoond dat dat waardevolle resultaten oplevert.

Dit onderzoek heeft echter ook een aantal beperkingen. De belangrijkste beperking is dat het onderzoek, met name door de gebruikte bronnen, in verhouding meer kennis heeft opgeleverd over de vaste kern van het personeel en minder over de flexibele schil. Deze onderbelichting komt met name door een gebrek aan bronnen. De functies met langere diensttijden bouwden vaak meer een band op met de familie waardoor zij vaker terecht kwamen in de adellijke huisarchieven of benoemd werden in de herinneringen van de adellijke bewoners. Desalniettemin is dit belangrijk om te vermelden, omdat de dienstmeiden een belangrijk onderdeel vormden van het huispersoneel.

Een tweede beperking hangt samen met het onderzochte archiefmateriaal. Dit materiaal is geselecteerd op basis van de namen van de archiefmappen aan de hand waarvan beredeneerd is of er iets in zou kunnen zitten wat iets over het personeel, de personeelsvertrekken of hun leefwijze

zou kunnen vertellen. Dat betekent dat er diverse archiefmappen zijn bekeken die niet direct iets te maken hadden met het personeel. (zie bronnenlijst) Dit leverde regelmatig nuttige informatie op. Hier volgt uit dat het aannemelijk is dat er in de omvangrijke huisarchieven van de casushuizen meer bruikbaar bronmateriaal is dat aanvullende inzichten kan opleveren zonder dat de naam van de map dit doet vermoeden.

In vervolgonderzoek zou gekeken kunnen worden of het mogelijk is om meer over de dienstmeiden te weten te komen. Hun omstandigheden waren wezenlijk anders dan die van de vaste kern. Ze hadden een lager salaris, minder binding met de familie en konden geen status ontlenen aan een kostbaar livrei. Bovendien waren ze vaak korter in dienst, vooral omdat de sociale norm was dat ze stopten met werken zodra ze trouwden. Om meer over hun leven te weten te komen, zou er gekeken kunnen worden naar documenten omtrent instructies en voorschriften rondom hun werkzaamheden. Daarnaast zou het interessant zijn om de familiearchieven van andere huizen te gaan uitpluizen om te analyseren of daar meer over deze groep te vinden is.

Een andere vraag die blijft hangen is de kwestie van familieverwantschappen tussen het personeel. Opvallend was tenslotte dat diverse achternamen van personeelsleden vaker terugkwamen, bijvoorbeeld de naam Hardeman.²⁸⁴ Daarnaast is van koetsier Carl Bock van Amerongen bekend dat zijn broer op kasteel Middachten werkte.²⁸⁵ Op Amerongen zijn er ook diverse gevallen bekend van meerdere broers en zussen die op het kasteel werkten en van huwelijken van personeelsleden.²⁸⁶ Het roept de vraag op hoe deze familierelaties precies in elkaar zaten en of het bestaan van families waarvan een groot gedeelte werkzaam was voor hetzelfde huis gebruikelijk waren. Dit zou er bijvoorbeeld op kunnen duiden dat er bij het aannemen van nieuw personeel vaak uit een bestaand netwerk werd gevist. Deze vraag krijgt extra relevantie omdat in 2023 Lenneke Berkhout in haar onderzoek naar tuinbazen heeft laten zien hoe drie generaties van de familie Gussekloo op kasteel Duivenvoorde verbonden raakten met de adellijke familie en er een grote mate van onderling vertrouwen was tussen beide families.²⁸⁷

Al met al is vooral te zien dat personeel en familie niet los van elkaar te zien zijn en dat daar in de historiografie te weinig rekening mee is gehouden. Het personeel en de familie hadden vaak een complexe en paradoxale verhouding met elkaar. Enerzijds waren ze van elkaar afhankelijk, konden ze status aan elkaar ontlenen en was het personeel diepgaand bij het persoonlijke leven van de familie betrokken. Anderzijds was er altijd het sociale klassenverschil, de machtsrelatie en de bijbehorende (financiële) afhankelijkheid van het personeel. Deze paradoxale factoren resulteerden in een balanceeract waarbij het personeel soms heel dichtbij het privéleven van de familie stond en op andere momenten weer afstand moest nemen.

²⁸⁴ Zo is Anthonie Hardeman, tuinbaas bij Zuylen, genoemd en is er een sollicitatie van C. Hardeman bij Amerongen behandeld.

²⁸⁵ Dijkerman, *Eerste koetsier*, 17.

²⁸⁶ Van de familie Cornelissen werkten bijvoorbeeld vier van de tien kinderen (drie dochters en één zoon) voor Godard op Amerongen. Bron: Bentinck, *Herinneringen van S.L. Bentinck*, 81. Petronella Adriana van Vulpen (1880-1932) was kindermisje op Amerongen en ontmoette daar tuinknecht Cornelis Veenhof waarmee ze in 1904 trouwde. Bron: Utrechts Archief, Utrecht, 463 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1903-1942*, inventarisnummer 497-10, aktenummer 19.

²⁸⁷ Lenneke Berkhout, *Hoveniers en tuinbazen; Een cultuurgeschiedenis van het tuinieren door de eeuwen heen* (2023 Amsterdam).

Epiloog

De archetypische woonlocaties van de adel, kastelen en buitenplaatsen, zijn tegenwoordig veelal opengesteld als musea en kunnen door iedereen die dat wil bezocht worden. Gemiddeld genomen ontdekken bezoekers hier hoe het leven van de adel eruit zag. Hanneke Ronnes schreef in 2017 in het artikel 'De infantilisering van kasteel en buitenplaats' hoe dit adellijke leven er volgens de publiekspresentatie in de Nederlandse museumkastelen over het algemeen uitziet.²⁸⁸ Zij kwam tot de conclusie dat er vooral een beeld geschetst wordt van weelde en luxe. De adellijke families worden neergezet als goede nobele figuren met hart voor het kasteel en de omgeving.²⁸⁹ Bovendien worden er weinig verschillen gedurende de eeuwen gesignaleerd waardoor er een statisch beeld ontstaat.²⁹⁰ In deze epiloog staat de vraag centraal wat mijn onderzoeksresultaten voor implicaties hebben voor de publiekspresentatie in de Nederlandse museumkastelen en -huizen en wat er aan de situatie die Ronnes in 2017 schetste zes jaar later veranderd is. Deze reflectie op het werkveld komt, naast uit mijn onderzoeksresultaten, ook voort uit mijn ervaring als educatiemedewerker bij Rijksmuseum Muiderslot.

Net als in de wetenschappelijke literatuur is het personeel bij museumkastelen regelmatig goed verstoppt of zelfs onvindbaar. Wie een bezoek brengt aan slot Zuylen vindt bijvoorbeeld nagenoeg geen aanwijzingen dat hier ooit personeel gewoond en gewerkt heeft. In de audiotour wordt enkel in de keuken melding gemaakt van personeel en hier hangt een historische foto met daarop een viertal personeelsleden. De vermelding in de audiotour in de keuken gaat niet verder in op het personeel, maar gebruikt het woord 'personeel' enkel als onderwerp in de zin om aan te duiden wie de beschreven objecten hanteerden. Naast de keuken zijn er ook geen ruimtes toegankelijk die als personeelsruimtes herkenbaar zijn voor het publiek. Ook op kasteel Amerongen moet de bezoeker hard zoeken naar een glimp van het personeel. De route voert door de dienkamer, maar deze is helemaal kaal, in tegenstelling tot de andere ruimtes, en er is geen informatie. De keuken in het souterrain is opengesteld, maar ook hier is de informatievoorziening nihil.

Belangrijk om te vermelden is dat de Nederlandse museumkastelen en -huizen over het algemeen moeten opereren met beperkte financiële middelen en een laag aantal fte. Het weglaten van het perspectief van het personeel lijkt echter ook op een andere manier te verklaren te zijn. In 2017 stelde Ronnes tenslotte dat de Nederlandse museumkastelen in de marketing vooral inzetten op de veronderstelde wens van de bezoeker om zich een rijke adellijke kasteel eigenaar te wanen.²⁹¹ Ronnes werpt daarbij ook de vraag op of dit terecht is. In Engeland zet de National Trust bijvoorbeeld ook in op het personeelsleven in de marketinguitingen.²⁹²

Zes jaar na het artikel van Ronnes is er in Nederland wel een kentering te zien en komt er meer aandacht voor het personeelsleven. Zo biedt kasteel De Haar rondleidingen aan die de personeelsvertrekken aan doen onder de titel *In dienst van de adel* en zijn er bij kasteel Cannenburch *Verborgene Trappentours* die ook langs dienstruimtes komen.²⁹³ Huis Doorn heeft de dienstvertrekken op de zolder van het huis hersteld en sinds 2021 zijn deze met een speciale rondleiding te bezoeken.

²⁸⁸ Hanneke Ronnes, 'De infantilisering van kasteel en buitenplaats', in: Conrad Gietman e.a. (red.), *Huis en habitus; Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017) 435-445.

²⁸⁹ Ronnes, 'De infantilisering van kasteel en buitenplaats', 436.

²⁹⁰ Ibidem.

²⁹¹ Ibidem, 439.

²⁹² Ibidem.

²⁹³ Kasteel De Haar, 'Rondleiding: In dienst van de adel', geraadpleegd op 2 juli 2023 via <https://www.kasteeldehaar.nl/2022/08/18/in-dienst-van-de-adel/> & Geldersch Landschap & Kasteelen, 'Verborgene Trappentour', geraadpleegd op 2 juli 2023 via <https://www.glk.nl/activiteiten/kasteelactiviteit/verborgen-trappentour-2#>.

Het thema van het nationale evenement 'Dag van het Kasteel' was in 2023 bovendien *Upstairs/Downstairs* waardoor kastelen en buitenplaatsen in heel Nederland keken hoe ze op dit thema konden aansluiten. Het is dus duidelijk geworden op de marketingafdelingen van de kastelen dat niet alleen luxe bezoekers trekt, maar juist ook het verborgen karakter van de personeelskamers kan rekenen op publiek. Kortom, er is sinds 2017 wezenlijk iets veranderd.

De genoemde voorbeelden zijn echter vrijwel allemaal 'extra's' die bezoekers voor een meerprijs op bepaalde dagen bij kunnen boeken. Het personeel is dus niet verwerkt in de standaardpresentatie. Persoonlijke ervaring is dat de genoemde rondleidingen langs de privévertrekken bovendien niet altijd van even goede kwaliteit zijn. De veelal vrijwillige gidsen benaderen de verhalen veelal vanuit het perspectief van de adel en vertellen grotendeels het 'standaard' verhaal zoals dat ook te vinden is in de bezoekersgidsjes en voegden daar af en toe kort iets aan toe over het personeel. Het sluit aan bij de standaard die de afgelopen decennia is ontstaan waarin het verhaal van de adel die zich met passie inzet voor het kasteel, de bijzondere spullen en de omgeving wordt verteld. Deze norm wordt niet enkel bevestigd en versterkt in de vorm van nieuwe wetenschappelijke literatuur of publieksvriendelijke boeken, maar ook in bijvoorbeeld rondleidingsteksten voor vrijwilligers of personeel.

Het is daarom van groot belang dat we ons hiervan bewust zijn en ons gaan inzetten om hierin een verschuiving te bewerkstelligen. Deze verschuiving zou in het teken moeten staan van het toevoegen, en met name ook het integreren van nieuwe perspectieven in de museumkastelen en historische adelsgeschiedenis. Dit onderzoek heeft aangetoond dat het personeel hiervan een belangrijk voorbeeld is. Zoals Fred Vogelzang in zijn artikel 'Waarom verhalen verborgen blijven; De invloed van bronnen en maatschappelijke ontwikkelingen op onze kennis van kastelen en buitenplaatsen' stelt, zijn er naast personeel meer thema's die recent langzaam meer aandacht hebben gekregen, bijvoorbeeld vrouwen en het koloniaal verleden.²⁹⁴

Op huis Verwolde ziet de bezoeker veel meer van het personeel. In het souterrain is er tenslotte een uitgebreide presentatie, *Onrust in het Onderhuis*, die hoort bij de vaste publiekspresentatie waar diverse ingerichte personeelsvertrekken te zien zijn. Met behulp van audiofragmenten en tekstbordjes met citaten krijgt de bezoeker een beeld van het personeelsleven. Wat hier opvalt is dat er een duidelijke scheiding is in het verhaal; in het onderhuis gaat het over het personeel en boven gaat het over de familie. Boven in het huis komt summier toch ook het personeel weer terug. De bezoeker loopt bijvoorbeeld door de gouvernantekamer en de vrijwilligers wijzen stevast op het bellenbord.

Dit onderzoek heeft de verwevenheid van het personeels- en familieleven getoond, dus juist deze verbinding is mijns inziens belangrijk om te laten zien in de museumkastelen. Voor veel huizen is er daarvoor nog een slag te slaan om überhaupt het personeel terug te laten komen in de publiekspresentatie. Daarbij is het interessant om juist ook de connectie tussen personeel en familie uit te diepen om het personeel in de publiekspresentatie in gesprek te laten komen met de familie en andersom. Uitstekende ruimtes of objecten daarvoor zijn de dienkamers of bellenborden als deze bewaard zijn gebleven.

Tot slot is het belangrijk om kasteel Middachten kort te benoemen. Dit huis is geen museumkasteel, maar in particulier bezit. Desalniettemin is ook Middachten een interessant voorbeeld, omdat er ook, zij het op een heel andere manier, gewerkt wordt aan het bewaren van erfgoed door de familie en het hedendaagse personeel. Het personeelsleven wordt op Middachten in zekere zin als immaterieel erfgoed bewaard. Zo zijn er ook in de éénentwintigste eeuw diners gegeven op het kasteel waarbij de tafel volgens de familietradities wordt gedekt en er personeel in

²⁹⁴ Fred Vogelzang, 'Waarom verhalen verborgen blijven; De invloed van bronnen en maatschappelijke ontwikkelingen op onze kennis van kastelen en buitenplaatsen', *Kasteel & Buitenplaats* 20 (2018) 61, 22-26.

livrei het eten opdient. Het gaat hier nadrukkelijk niet om re-enactment, maar om een waar diner voor genodigden van de familie.

Kortom, het thema 'personeel' en hun perspectief is momenteel nog een hiaat in de publiekspresentatie van Nederlandse museumkastelen en -huizen. Tegelijkertijd is er wel een ontwikkeling gestart waarin hier langzaam verandering in komt. Het is van groot belang om deze ontwikkeling voort te zetten en het personeel ook in de vaste publiekspresentatie een rol te geven om zo een vollediger beeld van adellijke leven neer te zetten. De hoop is dat dit onderzoek een bijdrage aan deze ontwikkeling heeft kunnen leveren. Een eerste stap daarvoor is al tijdens dit onderzoek gezet, want op basis van de onderzoeksresultaten heeft Slot Zuylen een historisch correct bellenbord aangeschaft (een 10-raams elektrisch bellenbord uit 1922) welke opgehangen gaat worden op de locatie zoals in dit onderzoek ontrafeld is.

Bronnenlijst

Archiefmateriaal

Gelders Archief, Arnhem, 0525 *Huis Rosendael*, inventarisnummer 1662, 'Lijst van personeelsleden, ca 1940'.

Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*:

- Inventarisnummer 112, 'Losse foto's van leden van de familie Van der Borch, z.j. [19^e, begin 20^e eeuw]'.
- Inventarisnummer 113, 'Losse foto's van personeel van de familie Van der Borch, werkzaam op Verwolde'.
- Inventarisnummer 717, 'Menukaarten, 1908, 1909'.
- Inventarisnummer 718, 'Stukken betreffende de viering van het huwelijk van Willem H.E. van der Borch en Line Voûte'.
- Inventarisnummer 722, 'Aantekeningen van Willem H.E. van der Borch en Line Voûte over het personeel van het huis Verwolde, 1928-1940'.
- Inventarisnummer 724, 'Huishoudkasboek van Willem H.E. van der Borch, voortgezet door Line Voûte, 1931-1934'.
- Inventarisnummer 735 en 736, 'Dagboeken van Françoise W.M. van der Borch, 1907-1910'.
- Inventarisnummer 1077, 'Losse foto's en ansichtkaarten van het huis Verwolde en omgeving, z.j. [eind 19^e, 20^e eeuw]'.
- Inventarisnummer 1081, 'Plan van verbouwing van het huis Verwolde, vervaardigd door de architect M.A. van Nieukerken, z.j. [1926]'.
- Inventarisnummer 1082, 'Beschrijving van de restauratie en uitbreiding van het huis Verwolde in 1926/1927 Fragment, z.j. [vóór 1963]'.
- Inventarisnummer 1451, 'Documentatie over het huis Verwolde en zijn bewoners, 1963-1985'.

Gelders Archief, Arnhem, 0894 *Huis Ruurlo*, inventarisnummer 1234, 'Sollicitaties naar de post van rentmeester en andere functies, 1883-1912'.

Gelders Archief, Arnhem, 1606 *Oral History; Leven op Landgoederen*, inventarisnummers 47.01, 'Interview met de heer H.J. Dijkerman'.

Middachten Huisarchief, De Steeg:

- Doos 32, 'Plattegrond van het souterrain gesigneerd met 'A.K. Thiergärtary'', ongedateerd, maar vermoedelijk uit de periode 1900-1902.
- Doos 33, 'Brieven uit oktober 1901 van de firma Siemens en Halske'.
- Doos 34, 'Plattegrond van de zolderverdieping van firma Mijnsen en Co, circa 1900-1901'.
- Doos 35, 'Lijst van eenige goederen te leveren voor het kasteel Middachten van Van Heemste Obelt, 6 april 1901'.

Utrechts Archief, Utrecht, 76 *Huis Zuilen*:

- Inventarisnummer 153a t/m 153e, 'Personeel':
 - 153a: 'Reglementen voor de tuinarbeider en de timmerman-metselaar, ca 1920'
 - 153b: 'Lijsten van personeel, 1911, ca 1920
 - 153c: 'Register van arbeidsovereenkomsten, 1909-1922. Met getuigschriften, beoordelingsrapporten en verklaringen voor ontvangen loon, 1909-1940'
 - 153d: 'Stukken betreffende de bezoldiging van personeel, 1915-1922'
 - 153e: 'Brief van D. Stigter te Maarssen waarin hij zijn ontslag indient als personeelslid, 1920'
- Inventarisnummer 264, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1841-1912'.
- Inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.
- Inventarisnummer 265-a, 'Stukken betreffende de aanleg van centrale verwarming in het slot, 1935'.
- Inventarisnummer 268, 'Stukken betreffende de bouw van een koetsierswoning, verbouwing van het koetshuis en het plaatsen van hekken, 1868-1904'.
- Inventarisnummer 273, 'Inventarisatielijst behorende bij de brand- en inbraakpolis van het huis Zuilen, 1921, met lijst van zilver en servies, 1918, en een rekening van in 1861 gekochte Saksische kopjes'.
- Inventarisnummer 274, 'Stukken betreffende excursies naar en bezoeken aan het huis Zuilen door verschillende genootschappen en personen, 1909-1917'.
- Inventarisnummer 1669, 'Aantekeningen en concepten van P.W. Pieters voor een studie over het huis Zuilen, 1943'.
- Inventarisnummer 1670, 'Tijdschriften met artikelen over het huis Zuilen, 1908-1934'.
- Inventarisnummer 1671, 'Artikelen over dorp en huis Zuilen, (19^e en 20^e eeuw). Folders, overdrukken en krantenknipsels'.
- Inventarisnummer 1672, 'Aantekeningen, brieven en afschriften over het huis Zuilen en zijn bewoners (19^e en 20^e eeuw)'.
- Inventarisnummer 1675, 'Interieur van het huis, W.G. Baer, Utrecht, en anoniem, 1903-ca. 1915'.

Utrechts Archief, Utrecht, 463 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1903-1942*:

- Inventarisnummer 233-02, aktenummer 11.
- Inventarisnummer 497-10, aktenummer 19.
- Inventarisnummer 579-04, aktenummer 386.
- Inventarisnummer 693-02, aktenummer 68.

Utrechts Archief, Utrecht, 481 *Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1811-1902*, inventarisnummer 723-01, aktenummer 305.

Utrechts Archief, Utrecht, 1001 *Huis Amerongen*:

- Inventarisnummer 450, 'Stukken betreffende het overlijden van de rentmeester Coenraad Geerlings, 1925'.
- Inventarisnummer 452, 'Leggers van dienstpersoneel, werkzaam in Amerongen en Leersum, 1881-1903'.
- Inventarisnummer 453, 'Leggers van dienstpersoneel, werkzaam in Amerongen en Leersum, 1903-1940'.

- Inventarisnummer 472, 'Bijlagen bij bovengenoemde leggers, 1921-1954'.
- Inventarisnummer 474, 'Lijst van het personeel op het huis Amerongen, (ca 1920)'.
- Inventarisnummer 481, 'Sollicitatiebrieven en getuigschriften, 1914-1916'.
- Inventarisnummer 482, 'Correspondentie over enige leden van het personeel, 1880-1905'.
- Inventarisnummer 484, 'Stukken betreffende vrijstelling van het personeel van het landgoed van de dienst van de gemeentelijke brandspuiten, ten einde de brandspuit van het huis Amerongen te kunnen bedienen, 1892-1893'.
- Inventarisnummer 1773, 'Verschotboekjes van huishoudsters en ander personeel wegens door hen verrichte uitgaven, 1881-1969'.
- Inventarisnummer 5219 'De Amerongsche Courant, Nieuws- en advertentieblad voor Amerongen, Leersum, Rhenen, Veenendaal en omstreken', krant van 13 juli 1905 en 9 februari 1916.

Overig primair bronmateriaal

Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 12839, 'Opmeting van het souterrain van huis Verwolde', 1926. Geraadpleegd via Collectie Gelderland op 12 april 2023.

Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 17754, 'Opmeting van de zolder van huis Verwolde', 1926. Geraadpleegd via Collectie Gelderland op 12 april 2023.

Slot Zuylen, *Oral History interview met Johanna Wilhelmina Elders – barones van Tuyll van Serooskerken* (1923-2011). Interview is afgenomen door Hester Kuiper (destijds conservator van Slot Zuylen) op 8 november 2005 (niet gepubliceerd).

Slot Zuylen, *Familieverhalen*, 2022, geluidsopnames die gemaakt zijn toen leden van de familie Van Tuyll van Serooskerken door Slot Zuylen liepen en herinneringen ophaalden (niet gepubliceerd).

Diverse krantenadvertenties, geraadpleegd via Delpher op 28 juni 2023, uit de volgende kranten:

- *Arnhemsche Courant* van: 13 februari 1890, 1 maart 1892, 25 maart 1899, 22 januari 1907, 13 april 1910, 20 mei 1913, 9 mei 1915, 27 april 1925, 3 oktober 1925, 10 juni 1926, 31 mei 1928, 16 oktober 1929 en 13 juni 1930.
- *De Gooi- en Eemlander* van: 8 november 1902.
- *De Graafschapbode* van: 27 mei 1924.
- *De Standaard* van: 11 januari 1930.
- *Emmer Courant* van: 26 februari 1926.
- *Het nieuws van den Dag; Kleine courant* van: 11 februari 1892, 16 oktober 1896, 7 augustus 1901, 8 november 1902, 11 november 1902, 13 januari 1906, 27 juli 1906, 3 mei 1907, 2 november 1908, 18 oktober 1910, 3 november 1910, 5 november 1911 en 23 maart 1917.
- *Land en volk* van: 16 januari 1906.
- *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van: 15 oktober 1908, 30 april 1912, 3 mei 1913, 20 mei 1913, 9 januari 1919, 6 april 1921 en 22 augustus 1929.
- *Zutphensche Courant* van: 25 januari 1909 en 12 juni 1926.

Diverse foto's uit de fotocollectie van Slot Zuylen zijn gebruikt. De foto's uit deze collectie die ook als afbeelding zijn opgenomen, zijn in de afbeeldingen lijst te vinden. Als de foto in een voetnoot als bron is genoemd, staat deze hier:

- Fotocollectie Slot Zuylen, 'Vakantie in Zwitserland', 1927, albumblad 05914.001.
- Fotocollectie Slot Zuylen, 'Groepsfoto voor de auto en het slot', 1929, fotonummer 06597.
- Fotocollectie Slot Zuylen, 'Mevrouw Hardeman met Grimsie (kiekje)', 1925-1935, fotonummer 07512.
- Fotocollectie Slot Zuylen, 'Baas Hardeman (kiekje)', 1947, fotonummer 07811.

Diverse aantekeningen van gesprekken die Lambert Klaus heeft gevoerd met (nazaten van) personeelsleden van kasteel Amerongen:

- Rozemarijn van Deelen (familie van kamerdienaar Hendrik C. van Deelen), mailcontact met Lambert Klaus, 6 mei 2020.
- Kleindochter van Petronella Adriana van Vulpen, haar mondelinge verhaal is opgetekend door Lambert Klaus, november 2021.
- Documentatie van rentmeester ir. Joh. Tenge. Deze papieren zijn in 2022 overgedragen door een kleinzoon van Tenge aan Kasteel Amerongen. Informatie hierover verkregen via Lambert Klaus.

Literatuurlijst

Aitken, Fiona J.M., *Downton Abbey Het ware verhaal; Lady Almina en de strijd om Highclere Castle* (vertaald door Ingrid Hadders) (Meppel 2015).

Bentinck, Siegfried, *Herinneringen van S.L. Bentinck* (Bennekom 2014).

Berkhout, Lenneke, *Hoveniers en tuinbazen; Een cultuurgeschiedenis van het tuinieren door de eeuwen heen* (2023 Amsterdam).

Boer, Arjan den, (red.), *Koetshuis; van paarden en koetsen tot museumcafé* (themamagazine Slot Zuylen 2014).

Boer-van Hoogevest, Carien de (red.), *Restauratie Kasteel Amerongen 1988-2011; Het is zoals het was* (Zwolle 2011).

Bonger-van der Borch, Françoise Wilhelmina Maria, *Herinneringen aan Verwolde en zijn bewoners in de tijd van mijn jeugd* (Megchelen 2006).

Bruin, Renger de & Luc Nagtegaal, *Amerongen & Middachten; Twee kastelen één geschiedenis* (niet gepubliceerd, 2022).

Budding, Janneke, *Mijnheer de baron is op reis; Buitenlandse reizen van de adel, 1814-1914* (Zutphen 2021).

Burke, Peter, *Wat is cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2009).

Cleverens, René, *De graven van Aldenburg Bentinck en Waldeck-Limpurg* (Middelburg 1983).

Cruyningen, Piet van, 'Landgoederen, landbouw en landschap in de Noordwestelijke Achterhoek, 1825-1950', *Historia Agriculturae* 33 (2003), 85-111.

Dijkerman, Henk, *Eerste koetsier; Vijftig jaar in dienst van een adellijke familie op kasteel Middachten 1911-1961* (Dieren 2009).

Douma, Klaasje, *De adel in Noord-Brabant 1814-1914; Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Hilversum 2015).

Geurtse, Riet, 'Huishoudelijk leven op Twickel 1922-1936', *Twickelblad* 27 (2002) 4, 5-7.

Girouard, Mark, *Life in the English Country Houses; A Social and Architectural History* (Yale 1978).

Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life* (Edinburgh 1956).

Goffman, Erving, *De dramaturgie van het dagelijks leven: Schijn en werkelijkheid in sociale interacties* (vertaald door P. Nijhoff en G.J. Johannes) (Utrecht 2018) 10.

Goes, André van der (red.), *Slot Zuylen* (Oud-Zuilen 1992).

Gorden, David M., "Reading the Archives as Sources", *Oxford Research Encyclopedia of African History*, 20 november 2018. Geraadpleegd op 6 mei 2023 via: <https://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-227>.

Henkes, Barbara, *Heimat in Holland; Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).

- Henkes, Barbara & Hanneke Oosterhof, *Ben je boven Kaatje? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985).
- Hoekstra, Auke, 'Oud-Zuilen... Iedere boer draagt zijn eigen leed...; Cornelis van der Vaart blikt terug', *Historische Kring Maarssen* 32 (2005) 1, 5-8.
- Hoekstra, Tarq (red.), *Middachten; Huis en heerlijkheid* (Utrecht 2002).
- Huisman, Greddy, *Tussen salon en souterrain; Gouvernantes in Nederland* (Den Haag 2000).
- Jas, Jorien, *Verwolde; Huis en tuin* (Arnhem 2019).
- Jaworski, Gary D., 'Goffman's Interest in Spies and Espionage: The University of Chicago Context', *Symbolic Interaction* 44 (2020) 2, 392-411.
- Keyzer, Diane De, *Madame est servie; Leven in dienst van adel en burgerij (1900-1995)* (Leuven 1995).
- Klaus, Lambert J.B.M. (red.), *Honderd jaar Bewoningsgeschiedenis Huys Amerongen 1879-1979: Van woonverblijf naar museum* (niet gepubliceerd, 2021).
- Kousbroek, Ronald, *Majesteiten zijn nu eenmaal geen gewone stervelingen! Dagboekantekeningen van dr.med. Alfred Haehner, lijfarts van ex-keizer Wilhelm II, tijdens zijn verblijf op kasteel Amerongen van 4 november 1919 tot 16 mei 1920* (Soesterberg 2021).
- Korevaar, Gerbrand, *Adel en accessoires; Kleine voorwerpen, grote verhalen* (themamagazine Slot Zuylen 2018).
- Kuiken, Kees, 'Bentinck, Anna Cornelia barones' in Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (versie 23 november 2017), <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Bentinck> (geraadpleegd op 9 mei 2023).
- Kuiper, Yme, 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming; Een beschouwing over Ursula den Tex, *Anna Baronesse Bentinck 1902-1989, Een vrouw van stand*', *Virtus; Journal of Nobility Studies* 10 (2003), 165-184.
- Laansma, S., *Personeel van kasteel Renswoude en Huize Overbosch* (Zutphen 1989).
- Lethbridge, Lucy, *Servants; A Downstairs View of Twentieth-century Britain* (Londen 2013).
- Loon, Ad van, *Middachten in vogelvlucht; een canon* (Dieren 2015).
- Materman, Barry, *Menno ter Braak en het dramaturgisch perspectief* (Amsterdam 1986).
- Mertens, Olivier, *Te gast op Middachten* (Amsterdam 2015).
- Montijn, Ileen, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 1998).
- Musson, Jeremy, *Up and Down Stairs; The History of the Country House Servant* (Londen 2010).
- Pekelder Jacco, & Wendy Landewé, *Wilhelm II in Nederland 1918-1941; Dagboekfragmenten bezorgd door Jacco Pekelder en Wendy Landewé* (Soesterberg 2015).
- Ronnes, Hanneke, 'De infantilisering van kasteel en buitenplaats', in: Conrad Gietman e.a. (red.), *Huis en habitus; Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017) 435-445.

Rooijen-Buchwaldt, Mariken van, 'De livreeën op kasteel Middachten; De kledingcollectie van kasteel Middachten', *Kasteel Amerongen bulletin* (2001), 31-38.

Schimmelpenninck van der Oije, Coenraet Otto Alexander, *Het kalme volkje in 1909; Het bezoek van de Duitse keizer aan de familie Bentinck op Middachten* (Zutphen 1984).

Scott, Susie e.a., 'Goffman in the Gallery: Interactive Art and Visitor Shyness', *Symbolic Interaction* 36 (2013) 4, 417-438.

Stoler, Ann Laura, *Along the Archival Grain; Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2010).

Tex, Ursula den, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989; Een vrouw van stand* (Amsterdam 2003).

Thompson, Edward Palmer, *The making of the English working class* (Londen 1964).

Timmers, Katrien, Marian van Dijk & Marjolein Hogewind, *Kind in een Kasteel; De kunst van het opvoeden* (themagazine Slot Zuylen 2013).

Toom, Friedhil den, Debbie Splinter & Wendy Landawé-van der Veen, *Werken voor de hoge heer* (Driebergen 2020).

Verboeket, Karin, *Slot Zuylen; Ludion Gids* (Amsterdam 2003).

Vogelzang, Fred, 'Waarom verhalen verborgen blijven', *Kasteel & Buitenplaats* 20 (2019) 61, 22-26.

Vogelzang, Fred, 'Upstairs, downstairs; De ambivalente relatie tussen buitenplaatsbewoners en hun personeel', *Tussen Vecht en Eem* 30 (2012) 3, 212-221.

Vredenburg, Jan (red.), *Kastelen in Gelderland* (Utrecht 2013).

Afbeeldingenlijst

Voorblad

Achtergrond: Utrechts Archief, Utrecht, 1001 Huis Amerongen, inventarisnummer 474, 'Lijst van het personeel op het huis Amerongen, (ca 1920)'.

Linksboven: Eigen foto, gemaakt op 8 december 2022, van foto uit: Gelders Archief, Arnhem, 0556 *Huis Verwolde*, inventarisnummer 113, 'Losse foto's van personeel van de familie Van der Borch, werkzaam op Verwolde'. De foto toont tuinman Tiekink van Verwolde.

Rechtsboven: Uitsnede van een affiche: Atria, 'Aankondiging van een tentoonstelling over huispersoneel op Kasteel Amerongen die van 3 juli tot 28 oktober 1990 was te bezichtigen', 1990, geraadpleegd via <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:IIAV01:104002348>.

Midden: Utrechts Archief, 76 *Huis Zuilen*, inventarisnummer 1675-a, 'Interieur van het huis (negatieven) 1907-ca 1915'. De foto toont de trap naar de zolder van het huis.

Rechtsonder, als achtergrond: Geldersch Landschap & Kasteelen, GK 17752, 'Opmeting van de eerste verdieping van huis Verwolde', 1926. Geraadpleegd via Collectie Gelderland op 12 april 2023.

Rechtsonder op de blauwdruk van de plattegrond:

- **Linksboven:** Eigen foto, gemaakt op 8 december 2022, van bladzijde uit: Gelders Archief, Arnhem, 0556 Huis Verwolde, inventarisnummer 735, 'Dagboeken van Françoise W.M. van der Borch, 1907-1908'.
- **Rechtsboven:** Uitsnede van: Utrechts Archief, Utrecht, 1001 Huis Amerongen, inventarisnummer 474, 'Lijst van het personeel op het huis Amerongen, (ca 1920)'.
- **Onder:** Collectiefoto van: Museum Rotterdam, inventarisnummer 76525, 'Bellenbord', 1920-1930. Geraadpleegd via <https://museumrotterdam.nl/collectie/item/76525> op 10 april 2023.

Hoofdstuk 1

Afbeelding 1 Regionaal Archief Zutphen, 'Ansichtkaart Kasteel Verwolde', 1921, 1089 Fotocollectie Lochem, fotonummer SZU002019805, geraadpleegd via <https://erfgoedcentrumzutphen.nl/onderzoeken/beeldbank/detail/b097a480-d2d9-11df-acc9-330146576265/media/a646bb9e-3510-0b55-ac7b-7daa6d0745f3>.

Afbeelding 2 Eigen foto, 'Huis Verwolde', gemaakt op 6 juni 2022.

Afbeelding 3 Utrechts Archief, 'Gezicht op de voorgevel van het Kasteel Amerongen te Amerongen', 1907, catalogusnummer 92762, geraadpleegd via <https://hetutrechtsarchief.nl/beeld/3168DA70D71E5106B42084253D3D5F48>.

Afbeelding 4 Eigen foto, 'Kasteel Middachten', gemaakt op 29 maart 2023.

Afbeelding 5 Fotocollectie Slot Zuylen, 'Voorgevel van Slot Zuylen', jaren 30, fotonummer 08001.

Afbeelding 6 Uitsnede van een affiche: Atria, 'Aankondiging van een tentoonstelling over huispersoneel op Kasteel Amerongen die van 3 juli tot 28 oktober 1990 was te bezichtigen', 1990, geraadpleegd via <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:IIAV01:104002348>.

Afbeelding 7 Fotocollectie Slot Zuylen, 'Dienstbodes op slot Zuylen', 1900-1905, fotonummer 07582.

Afbeelding 8 Fotocollectie Middachten, 'H. Dijkerman als chauffeur', bestandsnummer MF04463.

Hoofdstuk 2

Afbeelding 1 Eigen foto, 'Bodenslaapkamer van kasteel Middachten', gemaakt op 29 maart 2023.

Afbeelding 2 Eigen foto, 'Bodenslaapkamer van kasteel Middachten', gemaakt op 29 maart 2023.

Afbeelding 3 Eigen foto, gemaakt op 11 april 2023, van archiefdocument uit: Utrechts Archief, Utrecht, 76 Huis Zuilen, inventarisnummer 265, 'Stukken betreffende onderhoud, verbouwingen en restauraties van het huis Zuilen, de slotboerderij en andere gebouwen, 1901-1924'.

Afbeelding 4 Frederieke van Wijk, 'Plattegrond souterrain Amerongen', 2015, geraadpleegd via <https://prezi.com/wN0nrtydpy8/kasteel-amerongen-het-onderhuys/>.

Afbeelding 5 Eigen foto, 'Bodenkamer van kasteel Middachten', gemaakt op 29 maart 2023.

Afbeelding 6 Fotocollectie Slot Zuylen, 'Interieur van Slot Zuylen', 1939, fotonummer 07011.

Afbeelding 7 Eigen bewerking van historische plattegrond uit collectie Slot Zuylen.

Afbeelding 8 Fotocollectie Slot Zuylen, 'Interieur van Slot Zuylen', 1939, fotonummer 07009.

Afbeelding 9 Eigen foto, 'Lijst bij bellenbord op Huis Verwolde', gemaakt op 6 juni 2022.

Hoofdstuk 3

Afbeelding 1 Fotocollectie Middachten, 'Graaf Frederik en gravin Isabelle met gouvernante', 1893-1896, bestandsnaam MF00741.

Afbeelding 2 Fotocollectie Slot Zuylen, uitsnede van 'Blad uit een fotoalbum met foto's van Frits', 1944, fotonummer 05911.052.

Afbeelding 3 Fotocollectie Slot Zuylen, 'Mevrouw Hardeman met Grimsie', 1926-1935, fotonummer 07512.

Afbeelding 4 Fotocollectie Middachten, 'Maria van Heeckeren in de Garden-Chair', bestandsnummer MF01840.

Bijlage I

Verwolde

Allard Philip Reinier Carel van der Borch & Paulina Adriana Jacoba van Zuylen van Nijevelt:

Geldersch landschap & Kasteelen, 'Foto van het echtpaar Allard Philip Reinier Carel baron van der Borch van Verwolde en Paulina Adriana Jacoba barones van Zuylen van Nijevelt', 1900, objectnummer GK 04337, geraadpleegd via: <https://www.collectiegelderland.nl/geldersch-landschap-en-kasteelen/object/845a2a5c-a778-4289-004d-3f8c7d36282c>.

Willem Henrik Emile van der Borch & Line Voûte:

Geldersch Landschap & Kasteelen, 'Huwelijksfoto van Willem Henrik Emile baron van der Borch van Verwolde en Line Voûte', 1909, objectnummer GK 07295, geraadpleegd via: <https://www.collectiegelderland.nl/geldersch-landschap-en-kasteelen/object/ab765609-568f-b5eb-9d73-e72aa691f5f4>.

Kasteel Amerongen

Godard van Aldenburg Bentinck:

RKD, 'Portret van Godard John George Charles van Aldenburg Bentinck', foto van schilderij van Armin Horovitz uit 1908 in de collectie van Kasteel Amerongen, geraadpleegd via:

<https://rkd.nl/nl/explore/images/224211>.

Augustine Wilhelmine Louise Adrienne van Bylandt:

RKD, 'Portret van Augustine Wilhelmine Louise Adrienne van Bylandt', foto van schilderij van Armin Horovitz uit 1908 in de collectie van Kasteel Amerongen, geraadpleegd via:

<https://rkd.nl/nl/explore/images/224208>.

Kasteel Middachten

Willem Carel Philip Otto van Aldenburg Bentinck en Waldeck-Limpurg:

Collectie Kasteel Middachten, 'Portret van Wilhelm Carl Philipp Otto von Bentinck und Waldeck-Limpurg', geschilderd door Leopold Horovitz in 1907.

Maria Cornelia van Heeckeren:

Collectie Kasteel Middachten, 'Portret van Maria Cornelia van Heeckeren', geschilderd door Leopold Horovitz in 1909.

Willem Frederik Charles Henry van Aldenburg Bentinck:

RKD, 'Portret van William Frederick Charles Henry van Aldenburg Bentinck', foto van schilderij van Armin Horovitz uit 1904 in de collectie van Kasteel Middachten (inventarisnummer 313), geraadpleegd via: <https://rkd.nl/nl/explore/images/177407>

Adrienne Vegelin van Claerbergen:

RKD, 'Portret van Adrienne Vegelin van Claerbergen', foto van schilderij van anonieme schilder uit 1905-1924 in de collectie van Kasteel Middachten (inventarisnummer 136), geraadpleegd via:

<https://rkd.nl/en/explore/images/178326>

Slot Zuylen

Frederik Leopold Samuel Frans van Tuyll van Serooskerken:

Trudelines de Graaf, 'Foto van portret F.L.S.F. van Tuyll van Serooskerken', foto van schilderij uit de collectie van Slot Zuylen.

Johanna Wilhelmina Schimmelpenninck:

Trudelines de Graaf, 'Foto van portret Johanna Wilhelmina Schimmelpenninck', foto van schilderij uit de collectie van Slot Zuylen.

Frederik Christiaan Constantijn:

Trudelines de Graaf, 'Foto van portret F.C.C. van Tuyll van Serooskerken', foto van schilderij uit de collectie van Slot Zuylen.

Lucile Agnes van Lynden:

Trudelines de Graaf, 'Foto van portret Lucile Agnes van Lynden', foto van schilderij uit de collectie van Slot Zuylen.

Bijlage I: Bewoningsgeschiedenis

In deze bijlage is per casus een beknopt schema te vinden waarin de onderzochte generaties die de vier casushuizen hebben bewoond staan samengevat. De schema's geven een tijdlijn van de bewoning van het huis. De dikgedrukte jaartallen bovenaan geven de periode aan wanneer het huis is bewoond door het genoemde echtpaar. Hierbij is het jaar genomen waarin het huis daadwerkelijk werd betrokken en dus niet het jaar waarin het huis in bezit kwam. Daaronder staan op chronologische volgorde enkele belangrijke gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens hun bewoning. De schema's zijn handig als naslagwerk bij dit onderzoek, maar zijn verre van volledig. Ook in de namen zijn er concessies gedaan met het oog op de overzichtelijkheid. Zo zijn titels weggelaten en worden van de vrouwen de meisjesnamen gebruikt.

Huis Verwolde

1890-1926

- 1890: Huis Verwolde krijgt een aanbouw met daarin een diensttrap voor het personeel en er wordt een oranjerie en koetshuis gebouwd.
- 1898-1901: Het gezin woont in Arnhem en woont enkel in de zomers 3 maanden op Verwolde.
- 1907-1910: Dochter des huizes, Françoise, houdt een dagboek bij.

Allard Philip Reinier Carel van der Borch
(1842-1919)

Paulina Adriana Jacoba van Zuylen van Nijvelt
(1846-1926)

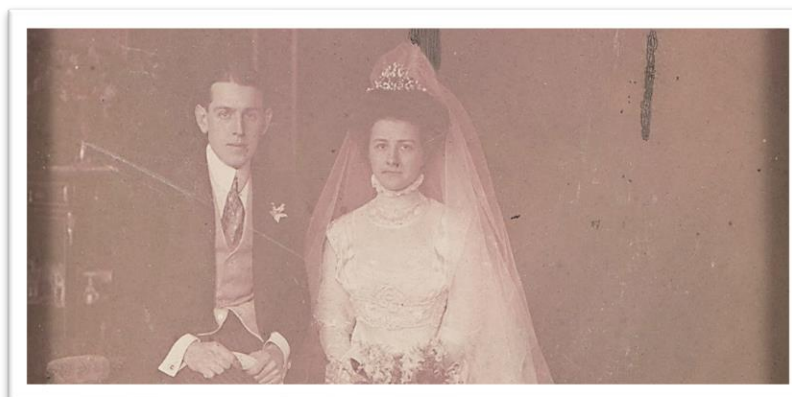

1927-1940*

- Familie bewoont Verwolde niet continu in deze periode. Zo woont de familie ook een periode in Zwitserland.
- 1926: Huis Verwolde wordt verbouwd en krijgt elektriciteit, centrale verwarming, telefoon en een lift. Ook wordt er een vierkante toren aan het huis gebouwd. Na de verbouwing trekt het echtpaar in 1928 in het huis.
- 1934: Echtscheiding. Line Voûte keert met de kinderen terug uit Zwitserland naar Verwolde.

Willem Henrik Emile van der Borch
(1882-1969)

Line Voûte
(1887-1966)

*In 1940 werd een sanatorium in huis Verwolde gevestigd.

Kasteel Amerongen

1879-1940

- 1884: Huwelijk van Godard en Louise.
- 1895: Restauratie van het huis onder leiding van Pierre Cuypers.
- 1903: Godard en Louise ontvangen koningin Emma met haar zus en dochter op Amerongen.
- 1916: Louise overlijdt.
- 1918-1920: De voormalige Duitse keizer Wilhelm II verblijft tijdelijk op Amerongen.

Godard van Aldenburg Bentinck
(1857-1940)

Augustine Wilhelmine Louise Adrienne van Bylandt,
roepnaam 'Louise'
(1861-1916)

Kasteel Middachten

1899-1912

- Al in 1874 komt kasteel Middachten in bezit van Willem C.P.O., maar hij en zijn vrouw gaan het pas regelmatig 's zomers bewonen vanaf ongeveer 1903.
 - Het echtpaar woont afwisselend in Den Haag, op huis Weldam, in Gaildorf en op Middachten
- In deze periode vonden er diverse renovaties plaats, bijvoorbeeld: aanleg van elektriciteit, een belinstallatie, verwarming en sanitair.
- 1909: De Duitse keizer Wilhelm II komt op bezoek op kasteel Middachten.

*Willem Carel Philip Otto van Aldenburg Bentinck en
Waldeck-Limpurg (1848-1912)*

*Maria Cornelia van Heeckeren van Wassenaer
(1855-1912)*

1912-1958

- 1923: Huwelijk van Willem met Adrienne.
- 1930-1937: Het grafelijke gezin woont op landgoed Gaildorf in Duitsland wegens hoge personele belasting in Nederland. Jaarlijks in augustus komen ze op vakantie naar Middachten.
- 1937: Bij terugkomst op Middachten gaat de familie in het oostelijk bouwhuis (bijgebouw van het kasteel) wonen in plaats van in het kasteel.

*Willem Frederik Charles Henry van Aldenburg
Bentinck (1880-1958)*

Adrienne Vegelin van Claerbergen (1891-1982)

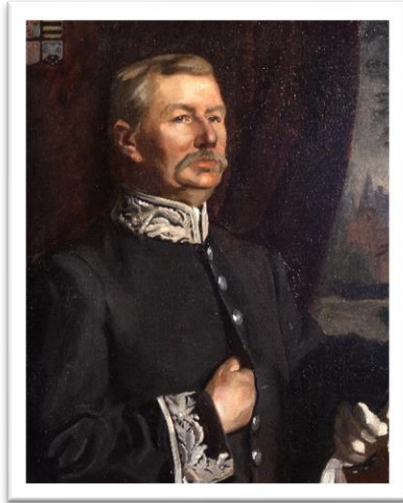

Slot Zuylen

1899-1934

Frederik Leopold Samuel Frans van Tuyll van Serooskerken
(1858-1934)

Johanna Wilhelmina Schimmelpenninck
(1863-1922)

1934-1951

- 1951: Familie verlaat het slot en gaat in een gebouw op het terrein bij het slot wonen. Het slot wordt ondergebracht in een stichting.

Frederik Christiaan Constantijn van Tuyll van Serooskerken
(1886-1958)

Lucile Agnes van Lynden
(1889-1978)

